

**Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії Центральної та Східної Європи і спеціальних галузей
історичної науки**

Вітенко Микола Дмитрович

ІСТОРИЯ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ В ДАВНІ ЧАСИ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

**Навчально-методичний посібник
для студентів денної та заочної форми навчання, які навчаються за
спеціальністю 014.03 “Середня освіта (історія)”**

Івано-Франківськ, 2024

УДК 94 (4 – 11)
ББК 63.3 (0)
В – 54

Вітенко М. Д. Історія Центрально-Східної Європи в давні часи і середньовіччя. Навчально-методичний посібник для студентів денної та заочної форми навчання, які навчаються за спеціальністю 014.03 “Середня освіта (історія)”. Івано-Франківськ, 2024. 125 с.

У методичному посібнику на основі вітчизняної та іноземної наукової літератури і джерел пропонується короткий огляд політичного, соціального, економічного та культурного розвитку країн і народів Центрально-Східної Європи у давні часи і середньовіччя.

Посібник призначений для студентів-заочників спеціальності 014.03 “Середня освіта (історія)”.

Рецензенти:

кандидат історичних наук, доцент,

Лілія Василівна Щербін

кафедра всесвітньої історії

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника (ПНУ)

кандидат історичних наук, доцент

Галина Василівна Стефанюк

кафедра історії Центральної та Східної Європи і спеціальних галузей історичної науки

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника (ПНУ)

Рекомендовано на засіданні кафедри історії Центральної та Східної Європи і спеціальних галузей історичної науки, протокол № 3 від 12 жовтня 2023 р.

Рекомендовано до друку Вченою Радою Факультету історії, політології і міжнародних відносин

Прикарпатський національний університет

імені Василя Стефаника

(протокол № __ від “__” _____ 2024 р.)

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Тематичний план.....	11
Навчальна програма	12
Семінарські заняття.....	15
Питання на самостійне вивчення.....	56
Перелік тем для самостійної роботи.....	57
Програмові вимоги.....	58
Словник термінів і понять.....	62
Рекомендовані джерела та література.....	124

ПЕРЕДМОВА

“Історія Центрально-Східної Європи у давні часи і середньовіччя” є важливою складовою частиною загального курсу всесвітньої історії не тільки у вузі, але і в загальноосвітніх школах (6-11 класи). Хронологічно він охоплює події від початків етногенезу європейських народів та становлення державності у Центрально-Східній Європі і до завершення Середньовіччя, що супроводжувалося Великими географічними відкриттями, падінням Візантії, формуванням загальноєвропейського економічного ринку. Особливістю курсу є його багатоплановість і дискусійність теоретичних проблем, синкретичний характер розглядуваних подій та явищ, пропонованих студентам до засвоєння, порівняння процесів що відбувалися у сусідніх з українськими землями країнах, що дозволяє більш повно проаналізувати суперечності у вітчизняній історії.

“Історія Центрально-Східної Європи у давні часи і середньовіччя” – це дисципліна, яка вивчає політичні, соціокультурні, економічні процеси в конкретних формах і просторово-часових вимірах. Важливою особливістю курсу є те, що він зорієнтований на засвоєння і застосування студентами спеціальності 014.03 – Середня освіта (історія) теоретичних знань з ранньої історії центральноєвропейського регіону, усвідомлених умінь і навичок, необхідних для роботи в навчальних закладах середньої освіти.

Мета дисципліни “Історія Центрально-Східної Європи у давні часи і середньовіччя” полягає в тому, щоб, спираючись на методологічні принципи історичної науки, використовуючи найновіші здобутки історіографії, сформувати у студентів спеціальності 014 “Середня освіта (історія)” знання про головні етапи та події в історії слов’янських народів. Розглянути основні соціальні, економічні, політичні, етно-конфесійні та культурні процеси у східноєвропейському регіоні, проаналізувати труднощі, здобутки та специфіку в процесі формування державності у Центрально-Східній Європі у давні часи і середньовіччя.

Для досягнення поставленої мети у ході вивчення курсу студентам потрібно оволодіти наступними компетентностями:

Інтегральна компетентність ІК. Здатність розв’язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми, що потребують інтеграції знань і прийняття рішень у практиці викладання історії і суспільствознавчих предметів у навчальних закладах середньої освіти та у процесі навчання за спеціальністю, що передбачає застосування теорій та методів професійно спрямованих наук і характеризується комплексністю та невизначеністю педагогічних умов організації навчально-виховного процесу в основній (базовій) середній школі.

Загальні компетентності (ЗК) ЗК 1. Здатність письмово й усно спілкуватися (комунікувати) українською – державною мовою; здатність реагувати мовними засобами на повний спектр соціальних і культурних явищ – у навчанні і на практиці.

ЗК 3. Здатність до впевненого, а водночас критичного використання

інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) для пошуку, обробки, аналізу, верифікації інформації з різноманітних джерел. Компетентності в природничих науках і технологіях.

ЗК 5. Здатність ефективно формувати комунікаційну стратегію в загальноосвітньому процесі, працювати в команді з дотриманням етичних норм і цінностей сучасного мультикультурного суспільства, діяти громадсько і соціально відповідально та з почуттям поваги до оточуючих.

ЗК 7. Здатність генерувати нові ідеї, вміння диференціювати традиційні та інноваційні способи вирішення завдань та знаходити межі їхнього застосування у навчальному процесі.

ЗК 8. Здатність забезпечувати особисту та групову відповідальність за дотримання виконавської дисципліни, вміння визначати і наполегливо реалізовувати поставлені завдання і взяті обов'язки

Фахові компетентності спеціальності (ФК). ФК 1. Наявність системи знань із вітчизняної і всесвітньої історії, необхідної для роботи в навчальних закладах загальної середньої освіти.

ФК 3. Здатність володіти категоріально-понятійним апаратом, хронологією та науковою періодизацією.

ФК 4. Здатність до розуміння теоретичних і практичних засад педагогіки, психології і сучасних освітніх технологій.

ФК 5. Здатність володіти системою знань із методики викладання історії і правознавства, знати зміст навчальних програм та підручників, засоби, методи та основні прийоми навчання, способи перевірки знань та умінь учнів та критерії оцінювання їхніх навчальних досягнень, форми позакласної та позашкільної роботи та ін.

ФК 6. Здатність усвідомлювати та інтерпретувати вивчене, аналізувати і систематизувати, порівнювати і формувати й науково аргументувати власну позицію, брати активну участь у дискусіях.

ФК 10. Здатність застосовувати інтерактивні методи і сучасні освітні технології навчання.

ФК 11. Здатність здійснювати контроль та об'єктивне оцінювання рівня навчальних досягнень учнів.

ФК 12. Здатність оцінювати суспільні явища, процеси і тенденції в Україні та світі, аналізувати та оцінювати проблеми у сфері освіти, визначати сприятливі умови для її прискореного інноваційного розвитку, що дозволить в умовах неповної (недостатньої) інформації інтегрувати знання для розв'язання суспільно важливих та особистих проблем.

ФК 13. Здатність до оволодіння базовими знаннями української та світової культури в контексті готовності студентів до спілкування у мультикультурному середовищі на основі толерантності, діалогу і співробітництва.

ФК 15. Здатність здійснювати дослідження із вітчизняної і всесвітньої історії, методики викладання історії і правознавства, історичного краєзнавства.

ФК 16. Здатність усвідомлювати суспільний статус і призначення професійної діяльності вчителя історії, здійснювати самооцінку та корегування пізнавальної діяльності, аналізувати, досліджувати та поширювати передовий педагогічний досвід.

ФК 17. Здатність формувати історичну свідомість, національну пам'ять, провадити громадянсько-патріотичне виховання серед молоді.

Програмні результати навчання. ПРН 1. Володіти ґрунтовними знаннями з вітчизняної і всесвітньої історії, необхідними для роботи в навчальних закладах середньої освіти.

ПРН 3. Знати термінологію та наукову періодизацію фахових предметів.

ПРН 8. Вміти аналізувати, синтезувати, порівнювати історичну інформацію, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки.

ПРН 9. Розуміти та інтерпретувати вивчений матеріал у вербальній і невербальній формах різного обсягу й складності, дотримуючись норм української літературної норми і вимог до написання наукових та навчальних текстів.

ПРН 13. Здійснювати наукові й науково-педагогічні дослідження в галузі історії, методики навчання історії і правознавства, історичного краєзнавства; застосовувати міждисциплінарний підхід.

ПРН 15. Організовувати ефективну міжособистісну взаємодію суб'єктів освітнього процесу, яка ґрунтується на здобутих знаннях, демократичних і гуманістичних цінностях.

ПРН 17. Знати культурну спадщину українського народу в контексті світової культури, поважати різноманіття та мультикультурність світу; керуватися у своїй діяльності сучасними принципами толерантності, діалогу і співробітництва.

ПРН 18. Оцінювати, пояснювати та аналізувати суспільні явища, процеси і тенденції в Україні та світі, освітні проблеми, пропонувати способи їх розв'язання, що дозволить в умовах неповної (недостатньої) інформації інтегрувати знання для розв'язання власних та суспільних проблем.

ПРН 19. Здатність діяти на основі сформованих ціннісних орієнтирів; з повагою і розумінням ставитися до інших світоглядних позицій, усвідомлювати рівні можливості кожного члена суспільства та педагогічного й учнівського колективів, враховувати гендерний підхід, формувати історичну і політичну культуру, національну пам'ять, провадити громадянсько-патріотичне виховання.

Навчальна програма завершується екзаменом. Вона передбачає проведення 9 лекцій (18 годин), 11 семінарських занять (22 години, з них 4 – контрольна робота), та 50 годин самостійної роботи для денної форми навчання та проведення 3 лекцій (6 годин), 2 семінарських занять (4 години), та 80 годин самостійної роботи для заочної форми навчання.

Розрахунок максимальної підсумкової оцінки з навчальної дисципліни здійснюється згідно кредитно-модульної системи. Максимальна кількість

балів, яку можуть одержати студенти під час виконання різних видів робіт становить:

Модуль 1	Модуль 2	Модуль 3	Модуль 4	Всього
Поточний контроль	Контрольні роботи	Колоквіум	Екзамен	
25 балів	15 балів	10 балів	50 балів	100 балів

Поточний контроль знань

Лекції передбачають системний і послідовний виклад навчального матеріалу. Відвідування лекцій для студентів є обов'язковим.

Відвідування та активна участь студентів у роботі семінарських занять також є обов'язковою умовою успішного складання курсу. Пропонуються наступні форми роботи на семінарських заняттях: виступ, опонування, рецензія, участь у дискусії. При цьому враховуватимуться лише логічно обгрунтовані виступи, альтернативна теза чи спростування поданої, а не фактична підтримка тези виступаючого, змістовне рецензування та коментар чи доповнення, що дійсно сприятиме розгляду проблеми.

Максимальна кількість балів, яку студент може набрати за роботу на семінарських заняттях становить 25 балів.

Принципи оцінювання роботи студентів на семінарських заняттях

Оцінювання знань студентів на семінарських заняттях проводиться за 5-ти бальною шкалою. На занятті пропонується якісне оцінювання знань студентів шляхом виставляння балів від "1" до "5". Позначення "0" виставляється студентові за відмову від відповіді на занятті через непідготовленість, або через відсутність на занятті без поважної причини, що впливатиме на його підсумкову рейтингову оцінку в кінці семестру. Підсумкова кількість балів за роботу студента на семінарських заняттях визначається як середнє арифметичне помножене на коефіцієнт. Середнє арифметичне визначається як сума набраних студентом балів поділена на кількість занять, в яких він брав участь і був оцінений. При цьому відсутність студента на занятті без поважної причини враховується при вирахуванні середнього арифметичного. Кожен студент зобов'язаний взяти активну участь не менше як на одній третині семінарських занять, проведених у групі впродовж семестру.

Пропущене з поважних причин заняття студент може "відпрацювати" у формі, визначеній викладачем та кафедрою. При цьому виставлення оцінки не передбачається, але це відпрацьоване заняття не впливатиме на середній арифметичний бал студента. Як правило "відпрацювання" проходить у вигляді написання і захисту реферату на визначену викладачем тему (вимоги до додаткової реферативної роботи встановлюються викладачем та кафедрою окремо).

Контрольна робота

Впродовж роботи над вивченням дисципліни передбачено проведення контрольної роботи.

При цьому за контрольну роботу студент може одержати 30 балів. Написання контрольної роботи є обов'язковим для виставлення підсумкової оцінки при заліку. У випадку, якщо студент з якихось причин не написав контрольної роботи, він вважається таким, що не виконав усіх видів робіт, що передбачаються навчальним планом на семестр з даної дисципліни. Такий студент має змогу скласти залік за талоном № 2, але для цього він повинен виконати передбачене кафедрою завдання.

Контрольна робота передбачає формулювання 5 завдань: 2 теоретичних, 1 практичного (на знання історичних джерел), 1 знання термінів та 1 на знання хронології.

Критерії оцінювання завдань на контрольній роботі (наведено максимальну кількість балів, яку можна здобути за відповідь на кожне завдання):

Завдання	Бали
1 теоретичне	5 балів
2 теоретичне	5 балів
3 практичне	3 балів
4 знання термінів	1 бал
5 знання хронології	1 бал
Разом	15 балів

Самостійна робота студентів

Самостійна робота студента є основним видом засвоєння навчального матеріалу у вільний від аудиторних занять час. Метою самостійної роботи є вироблення студентами навичок і вміння працювати з літературою, віднаходити головні, стержневі аспекти проблем, що потребують твердого засвоєння, здатності визначити свою позицію щодо дискусійних ідей чи концепцій і аргументовано її обґрунтувати.

Предметом самостійної роботи студентів є опрацювання ними як окремих тем програми курсу в цілому, так і деяких розділів тем, написання рефератів, підготовка реферативних матеріалів з наукових публікацій по важливих проблемах даної навчальної дисципліни.

Перевірка рівня засвоєння матеріалу самостійно опрацьованих тем чи окремих розділів здійснюється у вигляді проведення колоквиуму чи написання реферату.

Самостійна робота студентів оцінюється в наступних діапазонах:

Критерії оцінювання колоквиуму (оцінюється в діапазоні від 0 до 10 балів)

Критерії	Бали
глибока, розгорнута відповідь	9-10 балів
правильна стисла відповідь	7-8 балів
поверхова відповідь	5-6 балів
поверхова відповідь з наявністю окремих помилок	3-4 балів
розкриття окремого аспекту питання	1-2 бали

неправильна відповідь або її
відсутність

0 балів

Критерії оцінювання реферату (оцінюється в діапазоні від 0 до 10 балів)

Критерії	Бали
● глибоке розкриття проблеми, з відображенням авторської позиції	- 9-10 балів
● обґрунтоване розкриття проблеми	- 7-8 балів
● тема розкрита неповно	- 5-6 балів
● реферат суто компілятивного рівня	- 3-4 балів
● розкритий лише окремий аспект	- 1-2 бали
● реферат не захищений	- 0 балів

Самостійна робота студента має на меті закріпити і поглибити набуті студентом знання і вміння у процесі вивчення дисципліни. Навчити студента науково грамотно оформити підготовлені ним матеріали.

Екзамен

Екзамен проводиться як правило у письмовій формі. Екзаменаційний білет складається із 5 завдань: 2 теоретичних, 1 на знання історичних документів, 1 на знання термінів та 1 на знання хронології. Максимальна кількість балів, яку можна здобути на екзамені 50. На екзамен виносяться всі питання програмових вимог з нормативного курсу історії Центрально-Східної Європи в давні часи і середньовіччі.

Студентам для того щоб бути допущеним до семестрового екзамену необхідно виконати всі 3 змістові модулі і при цьому набрати не менше 25 балів. У випадку якщо сума балів буде меншою, студент за рішенням кафедри і погодженням із викладачем повинен “відпрацювати” заборгованість по певному змістовому модулю. Лише після успішного “відпрацювання” він отримує право написати екзамен згідно талону № 2. Якщо упродовж терміну визначеного деканатом факультету історії, політології і міжнародних відносин “відпрацювання” не буде виконано, то такого студента може бути відраховано. Студент, який за підсумками змістових модулів та екзамену набрав менше 50 балів вважається таким, що не виконав навчального плану і повинен перездати екзамен згідно талону № 2. У випадку повторного негативного написання екзаменаційної роботи студент складає екзамен згідно талону № 3 в присутності екзаменаційної комісії. У випадку здобуття і тут негативної оцінки, такого студента буде відраховано.

У зв'язку із військовими діями, перебуванням студента за межами України, іншими поважними обставинами, наявність яких підтверджується відповідними документами, Вченою радою Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника передбачено можливість складання екзаменів у вигляді тестування у дистанційній формі навчання <https://d-learn.pnu.edu.ua/>. Також у вигляді тестування може відбуватися здача іспиту за талонами № 2 та № 3.

Шкала перерахування оцінок

Оцінка в балах	Оцінка за іспит	Оцінка в національній шкалі	Оцінка за шкалою ECTS	Оцінка за залік
90-100	відмінно	5	A	зараховано
81-89	добре	4	B	
71-80			C	
61-70	задовільно	3	D	
51-60			E	
25-50	Допускається до здачі іспиту			
0-25 (0-50) (за роботу в семестрі)	незадовільно (оцінка автоматично виставляється у відомість)	2	FX	Не зараховано
Сума балів по талону № 1, 2 0-50	незадовільно	2	FX	
Сума балів по талону № 3 0-50	незадовільно	2	F	

У науково-методичному посібнику особливу увагу відведено планам семінарських занять, наведено стислі методичні вказівки, які допоможуть студентам опрацювати наукову літературу, проаналізувати конкретні джерела, звернути увагу на вузлові проблеми, дати відповіді на поставлені запитання. Окремо перераховано питання для самостійної роботи студентів, список рекомендованих джерел та літератури до цілого курсу.

Більшість рекомендованих для наукового опрацювання опублікованих джерел і дослідницької літератури зберігаються у фондах Наукової бібліотеки Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, а також наявні у електронній версії.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

Назва теми	Кількість годин, відведених на:		
	Лекції	Семінарські заняття	Індивідуальну і самостійну роботу
Тема № 1. Витоки та походження давніх слов'ян	2	–	4
Тема № 2. Слов'янські народи в давнину.	–	2	4
Тема № 3. Полабсько-поморські слов'яни.	2	–	4
Тема № 4. Давньопольська держава за правління династії П'ястів.	–	2	4
Тема № 5. Перше Болгарське царство.	2	2	4
Тема № 6. Витоки чеської державності VI – XI ст.	–	2	4
Тема № 7. Утвердження Давньочеської держави в XII – XIV ст.	2	–	4
Тема № 8. Друге Болгарське царство (1185 – 1396 рр.).	2	2	4
Тема № 9. Польська держава за династії Ягеллонів.	2	–	4
Тема № 10. Сербська держава в X – XV ст.	2	2	4
Тема № 11. Велике князівство Литовське в XIII – XVI ст.	2	–	4
Тема № 12. Гуситський рух в Чехії.	–	2	4
Тема № 13. Білоруські землі в XIII – XVI ст.	2	2	4
Тема № 14. Хорватія та Далмація у XII – середині XV ст.	–	2	4
Контрольна робота	–	4	4
Разом за семестр	18	22	50

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА

Тема 1. Центрально-Східна Європа в добу антропогенезу.

Найдавніші знахідки предків людини періоду палеоліту, заняття і спосіб життя перших мешканців континенту. Доба родової общини: орін'якська, граветська, мадленська археологічні культури. Населення регіону за доби мезоліту: поява племінної організації. Початки землеробства та скотарства. "Відтворювальне господарство".

Тема 2. Слов'янські народи в давнину

Культура лінійно-стрічкової кераміки та її поширення. Неоліт та енеоліт на терені Центрально-Східної Європи. Впливи з Передньої Азії, трипільсько-кукутенська культурна спільність. Дунайська культура. Кочове скотарство Східної Європи. Ремісництво і обробка металів, Балкано-Карпатський центр металургії. Бронзовий вік: переселення племен. Культури кулястих амфор, ямної кераміки, шнурової кераміки або бойових сокир, дзвоноподібних кубків, протобаденська, Чернавода, Баденська. Лужицька культура та її поширення. Катакомбна культурно-історична спільність. Племена зрубної культури. Культура курганних поховань. Спосіб життя, соціальна організація і духовна культура племен бронзового віку. Індоевропейська мовна сім'я. Етногенетичні процеси.

Тема 3. Заселення Балканського півострова слов'янами

Розселення слов'ян. Кочовий світ і Центрально-Східна Європа у VI - X ст. Соціально-політичний розвиток слов'ян в останній третині I тис. Генеза феодалних відносин у Центрально-Східній Європі. Західна Римська імперія і народи Центрально-Східної Європи.

Тема 4. Початок державотворчих процесів.

Гальштатський період та його особливості у регіоні. Кельтська міграція, латенська культура. Іллірійський та венетський етноси. Фракійські племена. Кіммерійці. Поява скіфських племен. Давньогрецькі держави та їхні впливи в регіоні. Грецька колонізація Причорномор'я. Перші державні утворення - Скіфське, Одриське та Боспорське царства. Взаємини скіфів і фракійців з греками. Роль кельтських, фракійських та германських племен у розвитку регіону. Римська політика на Балканах та у Центральній Європі, взаємини римлян з племенами регіону. Криза Римської імперії і "Велике переселення народів". Етногенез германських і слов'янських етносів. Союзи германських і гунських племен. Рухи германських племен. Розселення слов'ян. Античний і варварський світи - зона цивілізаційного контакту.

Тема 5. Візантійська імперія і слов'яни.

Соціально-політична криза пізньої Римської імперії. Держава і церква. Утворення Візантії: територія, суспільний устрій і культура. Середнє та Нижнє Подунав'я у V ст. Візантія і слов'яни. Християнізація слов'ян. Народи Центрально-Східної Європи на зламі I та II тис.

Тема 6. Перші слов'янські держави – Держава Само, Велика Моравія.

Норманська теорія. Анти норманізм. Держава Само, Карантанія, Велика Моравія. Протоболгари і Перше Болгарське царство. Проникнення протоболгар на Балкани і утворення Першого Болгарського царства. Етнічна та політична еволюція Болгарії до середини X ст.

Тема 7. Сербська держава.

Виникнення Хорватської держави і проголошення Королівства Хорватії. Міста-держави у Далмації (Дубровник, Спліт, Задар). Утворення Сербської держави та її розвиток. Слов'яно-германське сусідство і суперництво.

Тема 8. Давньопольська держава.

Характеристика джерел та історичної літератури з історії стародавньої Польщі. Найдавніше населення та ранньослов'янські племена на території Польщі. Виникнення та розвиток феодальних відносин у Польщі в X – першій половині XII ст. Утворення Давньопольської держави, її суспільний та державний лад. Причини боротьби з Німецькою імперією. Стосунки Польщі і Давньоруської держави. Причини, хід та значення антифеодального селянського повстання 1037 – 1038 рр. Прийняття християнства та його історичне значення.

Тема 9. Давньочеська держава.

Характеристика джерел та історичної літератури з історії стародавньої Чехії. Найдавніше населення та ранньослов'янські племена на території Чехії. Виникнення та розвиток феодальних відносин у Чехії в X – першій половині XII ст. Утворення Давньочеської держави, її суспільний та державний лад. Причини боротьби з Німецькою імперією. Стосунки Польщі і Чехії. Прийняття християнства та його історичне значення. Кирило і Мефодій.

Тема 10. Угорське королівство у IX – XI ст.

Характеристика джерел та історичної літератури з історії стародавньої Угорщини. Найдавніше населення та ранньослов'янські племена на території Паннонії. Поява мадярських племен у Подунав'ї. Створення Угорського Королівства. Особливості формування мадярського етносу.

Тема 11. Полабсько-прибалтійські слов'яни та їх боротьба проти німецької агресії.

Характеристика джерел та літератури. Розселення полабсько-прибалтійських слов'ян за археологічними та писемними джерелами. Господарська діяльність слов'ян. Суспільний лад полабсько-поморських слов'ян. Вендська держава. Боротьба слов'ян проти німецької агресії. Християнізація полабських слов'ян.

Тема 12. Чеські землі в XI – XIV ст. Гуситський рух.

Характеристика джерел та історіографія проблеми. Боротьба з гуситським рухом. Ян Гус. Аналіз чотирьох празьких статей. Заснування Табора. Програма таборитів. Вчення про кінець світу. Утворення селянсько-плебейського і рицарсько-бюргерського таборів у гуситському русі. Ян Жижка. Аналіз військового статуту Яна Жижки. Історичне значення

гуситського руху та його оцінка в історичній літературі.

Тема 13. Політична роздробленість і відновлення Польської держави

Політична роздробленість Польщі. Утворення об'єднаної Польської держави. Реформи Казимира III. Розширення території Польщі. Кревська унія. Династія Ягеллонів. Станова структура суспільства. Формування станової монархії. Колонізація на німецькому праві. Польща у міжнародних стосунках.

Тема 14. Велике князівство Литовське

Утворення Литовської держави. Велике Князівство Литовське і його розвиток до середини XVI ст. Німецькі держави в Балтії. Становище пруссів, латів, естів. Балтійський регіон у політиці європейських держав.

Тема 15. Білоруські землі у складі Великого князівства Литовського

Характеристика джерел і літератури. Завоювання Великим князівством Литовським білоруських земель. Соціально-економічний розвиток білоруських земель. Зміни у політико-правовому становищі білоруських земель. Бротьба проти литовських феодалів. Культура Білорусії XIII – XV ст. (білоруська мова, освіта, народна творчість, література, братства і школи, Георгій Скорина).

Тема 16. Болгарське царство

Відродження Болгарської держави. Друге Болгарське царство у міжнародних стосунках на Балканах у XII - XIV ст. Розквіт культурного життя. Впливи болгарської культури на Центрально-Східну Європу. Завоювання Болгарії османами.

Тема 17. Міста Далмації у XI – XV ст.

Характеристика джерел. Розвиток феодальних відносин у Далмації. Зростання міст Далмації у XIII – XIV ст. Ремесло і торгівля. Міське право. Основні принципи міської правової системи. Соціальні відносини у містах Далмації.

Тема 18. Угорське королівство в XII – XV ст.

Піднесення Угорського Королівства. Суспільний устрій та ідеологія. Соціальні стосунки. Селянські війни XV ст. Опір османській експансії.

Тема 19. Виникнення Волоського і Молдавського князівств

Характеристика джерел та літератури. Суспільно-політичний устрій та соціально-економічне становище Волоського князівства. Утворення Молдавського князівства. Культура Волоського та Молдавського князівств. Історичне значення появи Волоського та Молдавського князівств в історіографії.

Тема 20. Хорватські землі у XII – XV ст.

Унія Хорватського та Угорського королівств. Соціально-економічний і суспільно-політичний розвиток Хорватських земель у XII – XV ст. Експансія турків-османів у Хорватії. Культура Хорватії у XII – XV ст.

СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ ДЕННА ФОРМА НАВЧАННЯ

Семінарське заняття № 1

Тема: Слов'янські народи в давнину.

1. Джерела з історії стародавніх слов'ян.
2. Проблема етногенезу слов'ян в історичній літературі. Гіпотези та концепції прабатьківщини слов'ян.
3. Основні етапи формування слов'ян. Територія розселення слов'ян та поділ їх на східних, західних і південних.
4. Язичницькі вірування слов'ян.

Джерела та література:

1. Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпильовський Р. В. Давні слов'яни. Археологія та історія. К., 2012. 366 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Abashyna_NS/Davni_sloviany_Arkheolohiia_ta_istoriia.pdf
2. Баран В. Д. Давні слов'яни. К., 1998. 336 с. http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0000273
3. Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. К., 1991. 144 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Baran_Volodymyr/Pokhodzhennia_slovia.pdf
4. Власто А.П. Запровадження християнства у слов'ян: Вступ до середньовічної історії слов'янства / З англ. пер. Р. Ткачук та Ю. Терех. К.: Юніверс, 2004. 496 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Vlasto_AP/Zaprovadzhennia_khrystyanstva_u_slovia.pdf
5. Гейштор А. Слов'янська міфологія. К., 2014. 416 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Heishtor_Aleksand/Slovianska_mifolohiia.pdf
6. Григорук Н. Джерела до вивчення етногенезу слов'ян https://shron1.chtyvo.org.ua/Hryhoruk_Nataliia/Dzherela_do_vyvchennia_etnogenezu_slovia.pdf
7. Залізняк Л. Стародавня історія України. К., 2012. https://chtyvo.org.ua/authors/Zalizniak/Starodavnia_istoriia_Ukrainy/
8. Історія західних та південних слов'ян з давніх часів до ХХ ст. / За ред. проф. В. І. Ярового. К.: Либідь, 2001. С. 3 – 25. http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001831
9. Історія Центрально-Східної Європи / За ред. проф. Леоніда Зашкільняка. Львів, 2001. С. 7–23. https://chtyvo.org.ua/authors/Zashkilniak_Leonid/Istoriia_Tsentralno-Skhidnoi_Yevropy/

10. Конча С. Місце України у світовому цивілізаційному процесі: підходи до побудови наукової парадигми. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство. К., 2014. № 1(17). С. 5-10.

https://shron1.chtyvo.org.ua/Koncha_Serhii/Mistse_Ukrainy_u_svitovomu_ts_yvilizatsiinomu_prostori_pidkhody_do_pobudovy_naukovoї_paradyhmy.pdf?

11. Наливайко Д. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. К., 1998. 578 с.

https://chtyvo.org.ua/authors/Nalyvaiko_Dmytro_Serhiiovych/Ochyma_Zakhodu_Retseptsii_Ukrainy_v_Zakhidnii_Yevropi_KhI-KhVIII_st/

12. Новітні міфи та фальшивки про походження українців / Залізняк Л.Л. та ін. К., 2008.

https://chtyvo.org.ua/authors/Zbirnyk_statei/Novitni_mify_ta_falshyvky_pro_pokhodzhennia_ukraintsiv/

13. Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях. Нью-Йорк, 1975. 150 с.

<https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/15652/file.pdf>

14. Петров В. Етногенез слов'ян: джерела, етапи розвитку і проблематики. К., 1972.

https://chtyvo.org.ua/authors/Petrov/Etnohenez_slovian_Dzherela_etapy_rozvytku_i_problematyka/

15. Синиця Є. Перунові діти. Військова справа слов'ян на початку Середньовіччя. К.: Темпора, 2012. 276 с.

https://chtyvo.org.ua/authors/Synytsia_Yevhen/Perunovi_dity_Viiskova_sprava_slavian_na_pochatku_Serednovichchia/

16. Січинський В. Чужинці про Україну. К., 1991.

https://chtyvo.org.ua/authors/Sichynskiy_Volodymyr/Chuzhyntsi_pro_Ukrainu_v_yd_1991/

17. Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян: давня доба, середньовіччя. Навчальний посібник для ВНЗ. К.: Либідь, 2011. 416 с.

<https://toloka.to/t61890>

18. Удод О., Юрій М. Особливості праукраїнського міфу і язичництва. Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Вип. 6–7. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2011.

https://shron1.chtyvo.org.ua/Udod_Oleksandr/Osoblyvosti_praukrainskoho_mifu_i_iazychnytstva.pdf?

19. Чмихов М. Від Яйця-райця до ідеї Спасителя. К., 2001.

https://chtyvo.org.ua/authors/Chmykhov_Mykola/Vad_Yaitsia-raitsia_do_idei_Spasytelia/

У першому питанні варто звернути увагу на хрестоматійні документи. Джерела (дані археології, матеріали допоміжних наук: нумізматика, геральдика, топоніміка; суміжних наук: мовознавство, антропологія тощо)

вивчення історії стародавніх слов'ян. Особливу увагу слід акцентувати не тільки на творчості античних авторів I – II ст. н. е. (Пліній Старший, Публій Корнелій Тацит, Птолемей Клавдій тощо), але й на писемні джерела візантійських (патріарх Фотій, Прокопій Кесарійський, Псевдо-Маврикій, Феофілакт Сімокатта та ін.) та арабських (ібн Даст, ібн Хаукаль, ібн Міскайвейх, ібн Хордадбег, аль Масуді, та ін.) істориків, письменників, вчених і мандрівників VI – VII ст. н. е. та важливі дані праць окремих вчених, політичних діячів, літописців, хроністів більш пізнішого часу – X – XIII ст.

По другому питанню необхідно детально розібратись в самій суті поняття “етногенез” і, зокрема, слов'ян. Радимо всебічно з'ясувати різноманітні підходи до трактувань та точки зору щодо етногенезу, ґрунтовно вивчити гіпотези концепції прабатьківщини слов'ян, їхніх дослідників і точки зору на проблеми, які перебувають у сучасному науковому обігу. Особливу увагу звернути на наступні концепції походження слов'ян: Дунайська версія Нестора-літописця, Вісло-Одерська концепція, Вісло-Дніпровська концепція, Азіатська концепція, Скіфо-сарматська теорія, Прибалтійська теорія.

У третьому питанні розкрити основні етапи формування слов'ян, при цьому показавши ранньослов'янські культури та завершення процесу формування слов'янського етногенезу. чітко представити територію (межі) розселення слов'ян і, зокрема, показати життя різноманітних племен, шляхи інтеграції елементів різних археологічних культур, детально простежити вплив на слов'ян так званого великого переселення народів, яке було викликане розкладом у них родоплемінного латуні та ін. обставин і показати зміни, які сталися у жилі слов'янських племен.

У четвертому питанні радимо студентам з метою глибшого засвоєння матеріалу, поданого у четвертому питанні, радимо самостійно кожному студенту законспектувати у зошитах із семінарських занять дані, присвячені язичницьким божествам слов'ян – Перун, Хорс, Дажбог, Стрибог, Мокоша, Сімаргл, Волос (Велес), Сварог, Сварожиці, Рожаниці, Ярило, Лада, Лель, Полель, міфічні істоти – русалки, мавки, вовкулаки тощо (**матеріал треба прочитати у книгах А. Гейштора, М. Чмихова, Є. Синиці, а також у підручнику за редакцією В. Ярового**). Усі інші матеріали по цьому питанню, особливо почерпнуті з інтернету (навіть з Вікіпедії), каратимуться двійкою.

Усім любителям “Велесової книги” і різних суперсучасних бачень слов'янського язичництва – русалок, мольфарів, шаманів і т.д., Суперовості ТРИПЛЬСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ – обов'язково прочитати книгу “Новітні міфи та фальшивки про походження українців / Залізняк Л.Л. та ін. (2008)”, або/і книгу Л. Залізняка “Стародавня історія України”. Кому важко читати довгі тексти – тоді прочитайте скорочений виклад цих думок у статті Л. Залізняка https://shron1.chtyvo.org.ua/Zalizniak/Pokhodzhennia_ukraintsiv_u_tumani_patriotychnykh_mifiv_ta_politychnykh_spekuliatsii.pdf

Крім того необхідно засвоїти терміни: джерело, етногенез, гіпотеза,

концепція, теорія, антропологія, археологія, археологічна культура, чопери, мікроліти, анімізм, тотомізм, язичництво, капище, волхви, інтеграція, археологічна культура.

Семінарське заняття № 2

Тема: Заселення Балканського півострова слов'янами і їх суспільний розвиток у VII – VIII ст.

План.

1. Характеристика джерел та історіографії.
2. Причини та хід заселення Балканського півострова слов'янами.
3. Господарська діяльність слов'ян.
4. Суспільно-політичний лад слов'ян.
5. Візантійський законодавчий пам'ятник “Землеробський закон”.

Джерела

1. Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян: давня доба, середньовіччя. Навчальний посібник для ВНЗ. К.: Либідь, 2011. 416 с.
<https://toloka.to/t61890>

Література

1. Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпильовський Р. В. Давні слов'яни. Археологія та історія. К., 2012. 366 с.
https://chtyvo.org.ua/authors/Synytsia_Yevhen/Davni_sloviany_Arkheolohiia_ta_i_storiia/
2. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.) / За ред. В. І. Ярового. К., 2001. С. 6 – 53. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002085>
3. Історія Центрально-Східної Європи / За ред. Л. Зашкільняка. Львів, 2001. С. 39–46.
https://chtyvo.org.ua/authors/Zashkilniak_Leonid/Istoriia_Tsentralno-Skhidnoi_Yevropy/
4. Магія повсякдення давніх слов'ян. Нариси / кол. авт.; за ред. С. Горбаненка. Київ: Академперіодика, 2022. 210 с.
https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Mahiiia_povsiakdennia_davnikh_slovian_Narysy.pdf?
5. Петров В. Етногенез слов'ян: джерела, етапи розвитку і проблематики. К., 1972.
https://chtyvo.org.ua/authors/Petrov/Etnohenez_slovian_Dzherela_etapy_rozvytku_i_problematyka/
6. Острогорський Г. Історія Візантії. Львів: Літопис, 2002. 608 с.
https://shron1.chtyvo.org.ua/Ostrogorskyi_Georg/Istoriia_Vizantii.pdf?
7. Синиця Є. Перунові діти. Військова справа слов'ян на початку Середньовіччя. К.: Темпора, 2012. 276 с.
https://chtyvo.org.ua/authors/Synytsia_Yevhen/Perunovi_dity_Viiskova_sprava_slavian_na_pochatku_Serednovichchia/
8. Чорній В. Історія Болгарії. Львів, 2007. 463 с. <https://toloka.to/t62098>

Методичні рекомендації

При підготовці до першого питання варто ознайомитися з джерелами розміщеними у хрестоматіях, що дають змогу краще засвоїти історію

заселення Балканського півострова слов'янами. Також необхідно з'ясувати праці основних фахівців даної проблеми, їхні оцінки переселення слов'ян, пояснення причин. Особливо звернути увагу на книги Л. Нідерле, Л. Зашкільняка, Г. Матвеева. Продемонструвати у чому різняться їхні погляди на проблему.

При розгляді **другого питання** необхідно, використовуючи джерела та наукову літературу, з'ясувати головні причини та хід заселення Балканського півострова слов'янами і визначити головні напрямки та суть переселенської акції. Бажано знати наслідки її безпосередні наслідки.

Готуючись до **третього питання** потрібно, на основі аналізу документів із хрестоматій, з'ясувати основні напрямки господарської діяльності слов'ян – землеробства, скотарства, визначити види ремесла, напрямки торгівлі, простежити процес появи у слов'ян міст.

У **четвертому питанні** слід звернути увагу на процеси соціальної диференціації слов'ян, виокремлення в їхньому середовищі заможної верхівки, старійшин, жерців, утвердження у них “військової демократії”. Варто також простежити процес еволюції слов'янського суспільства від безстанового суспільства до ранньофеодальної державності. Варто також знати основні теорії виникнення держави – теологічна теорія, патерналістська теорія, теорія договірної, теорія насильства, органічна теорія, історико-матеріалістична теорія та ін.

При підготовці **п'ятого питання** необхідно розглянути пам'ятник VIII ст.. “Землеробський закон”. Аналізуючи його статті потрібно детально з'ясувати соціально-економічне життя, відносини між верствами населення, участь південних слов'ян у ремісничому та інших видах діяльності.

Необхідно засвоїти терміни: Балкани, ромеї, Рум, Велике переселення народів, Велике переселення слов'ян, аріанство, феми, іконоборці, племінні князівства, військова демократія, імперія, феодалізм, феодальні відносини, цивілізація, глаголиця, кирилиця, патерналізм, деспотія, за друга, домачанин, жупа, жупан.

Семінарське заняття № 3

Тема: Неслов'янські народи Центрально-Східної Європи в давнину.

1. Кельтська цивілізація.
2. Іллірійський та фракійський етноси.
3. Кімерійці та скіфи у Центрально-Східній Європі.
4. Перші державні утворення – Скіфське, Одриське та Боспорське царства.
5. Готи, гуни, алани, авари та болгари і їхня роль в етногенезі народів Центрально-Східної Європи.

Джерела та література

1. Андреев В. Нариси інтелектуальної біографії вченого. Віктор Петров. Скіфи – мова і етнос. Дніпропетровськ: Герда, 2012. 476 с.
https://shron1.chtyvo.org.ua/Andriev_Vitalii/Viktor_Petrov_Narysy_intelektualn_oi_biohrafii_vchenoho.pdf
2. Бандровський О. Г. Дунайські племена та їх роль в зовнішній політиці Римської імперії в добу правління Августа та Тіберія. *Карпатика*. Вип. 41. С. 30-41.
<https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/17908/1/%D0%94%D0%A3%D0%9D%D0%90%D0%99%D0%A1%D0%AC%D0%9A%D0%86%20%D0%9F%D0%9B%D0%95%D0%9C%D0%95%D0%9D%D0%90%20%D0%A2%D0%90%20%D0%87%D0%A5%20%D0%A0%D0%9E%D0%9B%D0%AC%20%D0%92%20%D0%97%D0%9E%D0%92%D0%9D%D0%86%D0%A8%D0%9D%D0%86%D0%99.pdf>
3. Бірбрауер Фолькер. Готи в I – VII ст.: територія розселення та просування за археологічними джерелами. *Археологія*. 1995, № 2. С. 32 – 51.
https://shron1.chtyvo.org.ua/Birbrauer_Folker/Hoty_v_IVII_st_terytoriiia_rozselen_nia_ta_prosuvannia_za_arkheolohichnymy_dzherelamy.pdf?
4. Бубенок О. Від Аттіли до Чингіз-хана. Алани і тюркомовні номади Євразії. Біла Церква, 2012. 496 с.
https://shron1.chtyvo.org.ua/Bubenok_Oleh/Vid_Attily_do_Chynhiz-khana_Alany_i_tjurkomovni_nomady_Yevrazii.pdf?
5. Войтович Л. Готи на території України: результати досліджень на початок XXI століття // Археологічні дослідження Львівського університету. Випуск 11. Львів, 2008. С. 35–64.
https://chtyvo.org.ua/authors/Voitovych_Leontii/Hoty_na_terytorii_Ukrainy_rezult_aty_doslidzhen_na_pochatok_XXI_stolittia/
6. Дейвіс Н. Європа. Історія. К., 2001.
https://chtyvo.org.ua/authors/Deivis_Norman/Yevropa_Istoriia/
7. Жданович О. Воїни степів. Гуни на території України: науково-популярне видання. К.: Темпора, 2017. 76 с.
https://shron1.chtyvo.org.ua/Zhdanovych_Olesia/Voiny_stepiv_Huny_na_terytorii_Ukrainy.pdf?

8. Жданович О. Зі Скандинавії у Причорномор'я. Військове мистецтво готів на теренах України: науково-популярне видання. К.: Темпора, 2017. 96 с. https://chtyvo.org.ua/authors/Zhdanovych_Olesia/Zi_Skandynavii_u_Prychornom_oria_Viiskove_mystetstvo_hotiv_na_terenakh_Ukrainy/
9. Жданович О. Кочовики Степу і Візантійська імперія у IV–VI ст. (на основі свідчень візантійських авторів). *Україна в Центрально-Східній Європі* / Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.). Вип. 14. К.: Інститут історії України, 2014. 362 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Zhdanovych_Olesia/Kochovyky_Stepu_i_Vizantiiska_imperiia_u_IVVI_st_na_osnovi_svidchen_vizantiiskykh_avtoriv.pdf?
- 10. Історія Центрально-Східної Європи / За ред. проф. Л. Зашкільняка. Львів, 2001. С.7–23.**
https://chtyvo.org.ua/authors/Zashkilniak_Leonid/Istoriia_Tsentralno-Skhidnoi_Yevropy/
11. Історія цивілізації. Україна. / Н. С. Абашина, М. Ю. Відейко, О. В. Гопкало та ін. Упорядник М. Відейко. Харків: Фоліо, 2019. 586 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Abashyna_NS/Istoriia_tsyvilizatsii_Ukraina_Tom_1_Vid_kimmeriitsiv_do_Rusi_X_st_do_n_e_IX_st.pdf?
12. Казакевич Г. Відгомін карників: Військові традиції давніх кельтів на землях України, IV—I ст. до н. е. К., 2008. <https://toloka.to/t82718>
13. Казакевич Г. Кельти в етнокультурних процесах Центральної та Східної Європи (III ст. до н. е. – I ст. н. е.). К., 2015. 434 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Kazakevych_Hennadii/Kelty_v_etnokulturnykh_protseakh_Tsentralnoi_ta_Skhidnoi_Yevropy_III_st_do_n_e_I_st_n_e.pdf?
14. Казакевич Г. Кельти на землях України: археологічна, мовна та культурна спадщина. К., 2010. 304 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Kazakevych_Hennadii/Kelty_na_zemliakh_Ukrainy_arkheolohichna_movna_ta_kulturna_spadschyna.pdf?
15. Казакевич Г. Кельтські мотиви в історичних переказах Закарпаття. *Етнічна історія народів Європи*. 2005. Вип. 19. С. 25–30 https://shron1.chtyvo.org.ua/Kazakevych_Hennadii/Keltski_motyvy_v_istorychnykh_perekazakh_Zakarpattia.pdf?
16. Козак О. В., Самойленко Н. І. Праболгари в історії східноєвропейського середньовіччя: актуальні питання вивчення. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2017, вип. 47. С. 273–278. https://shron1.chtyvo.org.ua/Kozak_Olena/Prabolhary_v_istorii_skhidnoevropeiskoho_serednovichchia_aktualni_pytannia_vyvchennia.pdf?
17. Мозолевський Б. М. Етнічна географія Скіфії. К.: Корвін-прес, 2005. 102 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Mozolevskyi_Borys/Etnichna_heohrafiia_Skifii.pdf?
18. Мозолевський Б. М. Скіфський степ. К.: Наукова думка, 1983. 200 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Mozolevskyi_Borys/Skifskyi_step.pdf

19. О'Гейн, Даїті. Історія кельтів: / Даїті О'Гейн; з англ. пер. Тарас Бойко. К.: Вид-во Жупанського, 2011. 240 с. https://chtyvo.org.ua/authors/O_hOgein_Daiti/Istoriia_keltiv/
20. Приходнюк О. Гуни та протоболгари в Європі (за історичними та археологічними джерелами). К., 1999. 50 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Prykhodniuk_Oleh/Huny_ta_protobolhary_v_Yevropi_zhaz_istorychnymy_ta_arkheolohichnymy_dzherelamy.pdf?
21. Сюсько К, М. Готи в історії Європи. *Карпатика*. Ужгород, 2006. Вип. 34. С. 112-131 <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/18505/1/%D0%93%D0%BE%D1%82%D0%B8%20%D0%B2%20%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%97%20%D0%84%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B8.pdf>
22. Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян: давня доба, середньовіччя. Навчальний посібник для ВНЗ. К.: Либідь, 2011. 416 с. <https://toloka.to/t61890>
23. Чорній В. Історія Болгарії. Львів, 2007. 463 с. <https://toloka.to/t62098>
24. Яновський Я. Війна гунського союзу племен із західною Римською імперією 451-455 рр.: генеза, перебіг подій та наслідки. Чернівці, 2016. 251 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Yanovskyi_Yaroslav/Viina_hunskoho_soizmu_plemen_iz_zakhidnoiu_Rymskoiu_imperiieiu_451-455_rr_geneza_perebih_podii_ta_na.pdf?
25. Яновський Я. Поширення гунської номади на терені Європи у IV - V ст. (I) / Я. Яновський // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. 2012. Т. 1. С. 272-287 https://shron1.chtyvo.org.ua/Yanovskyi_Yaroslav/Poshyrennia_hunskoi_nomady_na_tereni_Yevropy_u_IV_-_V_st_I.pdf?
26. Яновський Я. Поширення гунської номади на терені Європи у IV-V ст. (II) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. 2012. Т. 2. С. 240-253. https://shron1.chtyvo.org.ua/Yanovskyi_Yaroslav/Poshyrennia_hunskoi_nomady_na_tereni_Yevropy_u_IV-V_st_II.pdf?

У першому питанні варто звернути увагу на хрестоматійні документи зі згадками про кельтів, їхню культуру. Необхідно розкрити суть соціальної та політичної організації кельтів, їхні впливи на процеси етногенезу народів Центрально-Східної Європи.

По другому питанню необхідно детально розібратись в процесах етногенезу іллірійців та фракійців. Радимо з'ясувати роль названих етносів у формуванні хорватів, сербів, румунів та інших народів Центрально-Східної Європи.

У третьому питанні треба розкрити основні етапи історії індо-іранських народів, шляхи та причини їхнього проникнення в Центрально-Східну Європу, можливий вплив на етногенез слов'ян, протоболгар тощо, участь у Великому переселенні народів.

У четвертому питанні радимо студентам з метою глибшого засвоєння матеріалу, звернути увагу на підручники з історії Болгарії (Одриське царство), України та історії середніх віків. Завдяки цьому можна буде простежити про взаємини країн регіону із Римською імперією, їхній політичний устрій, соціально-економічний лад.

При підготовці **п'ятого питання** варто звернути на участі готів, гунів, авварів та протоболгар у Великому переселенні народів, їхні взаємини із Римською імперією, Візантією та слов'янами. Осоливий акцент варто зробити на обставинах завоювання готами Римської імперії, спробі гунів на чолі з Аттілою створити власний каганат у Центрально-Східній Європі, а також на історії аварського каганату. Треба також простежити минуле протоболгар від найдавніших часів до їхнього проникнення на територію Балкан.

Терміни: каганат, Велике переселення народів, індо-іранці, тюрки, угро-фіни, протодержава, оппідіум, Норік.

Семинарське заняття № 4

Тема: Давньопольська держава.

1. Характеристика джерел та наукової літератури з історії стародавньої Польщі.
2. Найдавніше населення та етногенез польського народу з найдавніших часів до IX ст.
3. Причини, та передумови утворення Давньопольської держави.
4. Державний та суспільний лад Польщі. Прийняття християнства.
5. Зовнішня політика Польщі у IX – XI ст.

Джерела

1. Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян: давня доба, середньовіччя. Навчальний посібник для ВНЗ. К.: Либідь, 2011. 416 с.
<https://toloka.to/t61890>
2. ANONIM TAK ZWANY GALL. KRONIKA POLSKA (Галл Анонім. Хроніка Польська)
<https://web.archive.org/web/20060831201245/http://monika.univ.gda.pl/~literat/gall/index.htm>
3. Jan Długosz: Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego (Ян Длугош. Річники, чи хроніки славного Королівства Польського)
<https://dlugosz.polona.pl/pl/>

Література

4. Головка О. Польська держава в останньому двадцятиріччі XI – на початку XII ст. (проблема політичного розвитку)
https://shron1.chtyvo.org.ua/Holovko_Oleksandr/Polska_derzhava_v_ostannomu_dvadtsiatyrichchi_XI_-_na_pochatku_XII.pdf
5. Головка О. Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.). Київ, 2021. 600 с.
https://shron1.chtyvo.org.ua/Holovko_Oleksandr/Rus_i_Polscha_v_mizhnarodnom_u_zhytti_Yevropy_X_-_persha_polovyna_XIII_st.pdf
6. Дейвіс Н. Європа. Історія. – К., 2001.
https://chtyvo.org.ua/authors/Deivis_Norman/Yevropa_Istoriia/
7. Дворнік Френсіс. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації / Пер. з англ. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. 512 с.
https://chtyvo.org.ua/authors/Dvornik_Frensis/Sloviiany_v_ievropeiskii_istorii_ta_syvilizatsii/
8. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.) / За ред. В. І. Ярового. – К., 2001. – С. 80 – 87. http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001831
9. Історія Центрально-Східної Європи / За ред. проф. Леоніда Зашкільняка. Львів, вид-во Львівського національного університету, 2001. С. 67–69, 86–90.
https://chtyvo.org.ua/authors/Zashkilniak_Leonid/Istoriia_Tsentralno-Skhidnoi_Yevropy/

10. Ключовський Є. Історія Польщі до кінці XV ст. Люблін, 2005. 240 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Klochovskyi_Yezhy/Istoriia_Polschi_do_kintsia_XV_stolittia.pdf?
11. Крикун М., Зашкільняк Л. Історія Польщі. Львів, 2002. С. 5 – 36. https://shron1.chtyvo.org.ua/Zashkilniak_Leonid/Istoriia_Polschi_Vid_naidavnish_ykh_chasiv_do_nashykh_dniv.pdf?
12. Петров В. П. Етногенез слов'ян: джерела, етапи розвитку і проблематики. К.: Наук, думка, 1972. 214 с. https://shron2.chtyvo.org.ua/Petrov/Etnohenez_slovia_n_Dzherela_etapy_rozvytku_i_problematyka.pdf?
13. Польща – нарис історії / за ред.: Влодзімежа Менджецького та Єжи Брацісевича; пер. з пол. Івана Сварника. Варшава: Вид-во Ін-т нац. пам'яті, 2015. 365 с. https://chtyvo.org.ua/authors/Mendzhetskyi_Vlodzimiezh/Polscha_-_narys_istorii/
14. Толочко О. П. Польща і Русь: спроба створення моделі еволюції потестарних структур // Україна і Польща в період феодалізму : зб. наук. пр. / АН УРСР, Ін-т історії України; [редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. Київ: Наук. думка, 1991. С. 10 – 23. http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0002302
15. Томин Ю. Внутрішня та зовнішня політика Болеслава Хороброго // Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2013. Вип. 23-24. С. 143-151. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vpu_Ist_2013_23-24_21 .
16. Labuda Gerard. Pierwsze państwo polskie, Kraków, 1989. 80 s. <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/444968/edition/391743/content>

При підготовці даного семінарського заняття радимо насамперед всебічно ознайомитися з джерелами, вміщеними у запропонованих хрестоматіях та “Хронікою” Гала Аноніма.

У першому питанні варто звернути відмінності і суперечності у повідомленнях хрестоматійних документів про витоки польського народу, перші зародки його державності. Студентам також потрібно розібратися у різних наукових версіях, що запропоновані польськими істориками Я. Кеневічем, М. Тимовським, Є. Хольцером, радянським В. Королюком та українськими В. Яровим, М. Крикуном, Л. Зашкільняком щодо етногенезу поляків і процесів їхнього раннього державотворення.

По другому питанню необхідно простежити основні етапи розвитку людини на території Польщі від палеоліту до IX ст. Слід з'ясувати літописні назви слов'янських племен Польщі, їхню передписемну історію, місця проживання.

У третьому питанні треба з'ясувати основні соціально-економічні, політичні передумови для становлення Польської держави, процеси переходу польських племен від “військової демократії” до станового суспільства, процеси соціальної диференціації, виокремлення князів, заможної племінної

верхівки. Варто також звернути увагу на появу перших польських міст – Гнезно, Познані, Кракова та ін.

У четвертому питанні радимо студентам з метою глибшого засвоєння матеріалу, звернути увагу на підручники з історії Польщі. Завдяки цьому можна буде простежити процес становлення Польського князівства очолюваного династією П'ястів, заходи перших польських правителів по зміцненню своєї особистої влади, посиленню ролі княжого війська, племінної верхівки тощо. На основі аналізу джерел можна буде з'ясувати вплив християнізації Польщі на процеси еволюції державного ладу, консолідації розрізнених племен та племінних союзів у єдиний польський народ.

При підготовці **п'ятого питання** варто звернути увагу на взаємини Польщі із Київською Руссю, Німецькою імперією, Чехією, Римським Папою. Необхідно простежити витоки військових та політичних конфліктів, випадки співпраці, добросусідських та династичних союзів тощо.

Семинарське заняття № 5

Тема: Давньочеська держава.

1. Характеристика джерел та наукової літератури з історії стародавньої Чехії.
2. Найдавніше населення та ранньослов'янські племена на території Чехії.
3. Виникнення та розвиток феодальних відносин у Чехії в X – першій половині XII ст.
4. Утворення Давньочеської держави, її суспільний та державний лад. Прийняття християнства. Кирило та Мефодій.
5. Зовнішня політика Чехії у X – XII ст.

Джерела та література

1. Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян: давня доба, середньовіччя. Навчальний посібник для ВНЗ. К.: Либідь, 2011. 416 с.
<https://toloka.to/t61890>
2. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. К.: Критика, 2004. 462 с.
https://shron1.chtyvo.org.ua/Vandych_Potr/Tsina_svobody_Istoriia_Tsentralno-Skhidnoi_Yevropy_vid_Serednovichchia_do_sohodennia.pdf?
3. Велика Моравія (чеська мова, тематичний сайт)
<http://www.moraviamagna.cz/>
4. Войтович Л. Загадковий князь Само // Княжа доба: історія і культура. 2019. Вип. 13. С. 257-259.
<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/179055/16-Voitovych.pdf?sequence=1>
5. Дворнік Френсіс. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації / Пер. з англ. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. 512 с.
https://chtyvo.org.ua/authors/Dvornik_Frensis/Sloviany_v_ievropeiskii_istorii_ta_tsyvilizatsii/
6. Дейвіс Н. Європа. Історія. К., 2001.
https://chtyvo.org.ua/authors/Deivis_Norman/Yevropa_Istoriia/
7. Держава Само (презентація з картами і посиланнями на тексти та відеореконструкції)
http://www.vyuka.zsjoosefov.cz/Portals/0/userfiles/14/7_A_B%20-%20D%20-%202007_01_%20-%20RANY%20STREDOVEK%203_%20-%20SLOVANE%20A%20SAMOVA%20RISE.pdf?ver=2021-01-07-104015-150
8. Ірасек А. Стародавні чеські легенди. К.: Дитвидав, 1958. 242 с.
https://shron1.chtyvo.org.ua/Irasek_Alois/Starodavni_cheski_lehenty.pdf?
9. Чапка Е. Історія Чеської корони у датах (чеською мовою)
https://dl1.cuni.cz/pluginfile.php/482735/mod_resource/content/1/Dejiny%20Zemi%20koruny%20Ceske%20v%20datech.pdf
10. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.) / За ред. В. І. Ярового. К., 2001. http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001831

11. Історія Центрально-Східної Європи / За ред. проф. Леоніда Зашкільняка. Львів, вид-во Львівського національного університету, 2001. https://chtyvo.org.ua/authors/Zashkilniak_Leonid/Istoriia_Tsentralno-Skhidnoi_Yevropy/
12. Коротка історія Чехії і Словаччини / Під ред. П.С. Федорчака. Івано-Франківськ, 1999. <https://www.twirpx.com/file/2212705/>
13. Зінько Ю. А., Калитко С. Л., Кравчук О. М., Поп І. І. Нариси історії Чехії. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 464 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Zinko_Yurii/Narysy_istorii_Cekhii.pdf
14. Петров В. П. Етногенез слов'ян: джерела, етапи розвитку і проблематики. К.: Наук, думка, 1972. 214 с. https://shron2.chtyvo.org.ua/Petrov/Etnohenez_slovan_Dzherela_etapy_rozvytku_i_problematyka.pdf
15. Початки Чеського князівства (чеською мовою) <https://malinovysvet.cz/dejiny/premyslovcitest.pdf>
16. Юра Р. О. 1100 років Великій Моравії // Археологія. 1965. Т. XVIII. С. 216 – 220. https://shron1.chtyvo.org.ua/Yura_Roman/1100_rokiv_Velykoi_Moravii.pdf
17. Cosmas Pragensis. Chronica Bohemorum (Козьма Празький. Хроніка Богемська) https://web.archive.org/web/20190227182114/https://www.dmgh.de/de/fs1/object/display/bsb00000683_00002.html?sortIndex=010:060:0002:010:00:00

При підготовці даного семінарського заняття радимо насамперед всебічно ознайомитися із літературою, яка виділена у наведеному списку жирним шрифтом.

У першому питанні варто звернути відмінності і суперечності у повідомленнях хрестоматійних документів про витоки чеського народу, перші зародки його державності. Студентам також потрібно розібратися у різних наукових версіях, що запропоновані чеськими істориками Вацлавом Гусою, радянськими В. Пічетою, Л. Лаптевою та українськими В. Яровим, Л. Зашкільняком, П. Федорчаком щодо етногенезу чехів і процесів їхнього раннього державотворення.

По другому питанню необхідно простежити основні етапи розвитку людини на території Чехії від палеоліту до X ст. Слід з'ясувати літописні назви слов'янських племен Чехії, їхню передписемну історію, місця проживання.

У третьому питанні треба з'ясувати основні соціально-економічні, політичні передумови для становлення Давньочеської держави, процеси переходу чеських племен від “військової демократії” до станового суспільства, процеси соціальної диференціації, виокремлення князів, заможної племінної верхівки. Варто також звернути увагу на становище чеських земель у складі держави Само та Великоморавській державі.

У четвертому питанні радимо студентам звернути увагу на процеси

виокремлення Давньочеської держави, заходи чеських князів по зміцненню своєї особистої влади, посиленню ролі княжого війська, племінної верхівки тощо. На основі аналізу джерел можна буде з'ясувати вплив християнізації Польщі на процеси еволюції державного ладу, консолідації розрізнених племен та племінних союзів у єдиний польський народ.

При підготовці **п'ятого питання** варто звернути увагу на взаємини Чехії із Німецькою імперією, Візантією, Польщею, Ватиканом, уграми. Необхідно простежити витоки військових та політичних конфліктів, випадки співпраці, добросусідських та династичних союзів тощо.

Семинарське заняття № 6

Тема: Полабсько-прибалтійські слов'яни у X – XII ст.

1. Характеристика джерел та наукової літератури.
2. Соціально-економічний розвиток та суспільний лад полабсько-прибалтійських слов'ян. “Вендська держава”.
3. Полабсько-прибалтійські слов'яни в політиці Німеччини та Польщі.
4. Християнізація полабських слов'ян.

Джерела

1. Adami Bremensis Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum // Ausgewahlte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters. Quellen des 9. bis 11. Jahrhunderts zur Geschichte der Hamburgischen Kirche und des Reiches. Berlin, 1961. Bd. XI. 751 s. (Адам Бременський. Діяння архієпископів Гамбурзької церкви у 4-х книгах)
<https://web.archive.org/web/20161221124334/http://hbar.phys.msu.ru/gorm/chrons/bremen.htm>
2. Helmolda kronika sławiańska z XII wieku (Гельмольд. Слов'янська хроніка з XII ст.).
http://bc.wimbp.lodz.pl/Content/12337/Paplonski_Helmolda_kronika_a.pdf
3. Thietmari merseburgensis episcopi chronicon (Єпископа Тітмара з Мерзебурга Хроніка)
<https://archive.org/details/thietmarimersebu00thieuoft/page/n5/mode/2up>
4. Гельмольд. Слов'янська хроніка.
<https://web.archive.org/web/20160304131003/http://hbar.phys.msu.ru/gorm/chrons/helmold.htm>
5. Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян: давня доба, середньовіччя. Навчальний посібник для ВНЗ. К.: Либідь, 2011. 416 с.
<https://toloka.to/t61890>

Література

6. Вацеба Р. Генріх Готшалкович – “король” слов'ян і нордальбінгів: політичний портрет правителя і його держави // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Історичні науки. 2015. Вип. 134. С. 145-154.
https://shron1.chtyvo.org.ua/Vatseba_Rostyslav/Henrikh_Hotshalkovych_korol_slovian_i_nordalbinhipolitychnyi_portret_pravytelia_i_oiho_derzhavy.pdf?
7. Вацеба Р. М. Етнополітична структура Південного Полаб'я наприкінці VIII – в першій третині X ст. // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. 2015. Вип. 4. С. 7-21.
https://shron1.chtyvo.org.ua/Vatseba_Rostyslav/Etnopolitychna_struktura_Pivdennoho_Polabia_naprykintsi_VIII_v_pershii_tretyni_Kh_st.pdf?
8. Вацеба Р. М. Північні велети у IX – X ст. і формування політичних інституцій Лютицького союзу // Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 137. С. 98-103.
https://shron1.chtyvo.org.ua/Vatseba_Rostyslav/Pivnichni_velety_u_IKh_Kh_st_i_formuvannia_politychnykh_instytutsii_Liutytskoho_soizu.pdf?

9. Вацеба Р. Проблема формування держави у полабських слов'ян: концептуальний вимір історіографії. // Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць. Миколаїв, 2017. Вип. 19. С. 20–28. https://shron1.chtyvo.org.ua/Vatseba_Rostyslav/Problema_formuvannia_derzhavy_u_polabskykh_slovian_kontseptualnyi_vymir_istoriohrafii.pdf?
10. Вацеба Р. Ранні держави дружинного типу у Слов'янському Полаб'ї (кінець VIII – перша третина X ст.): система влади і її трансформації. Львів, 2018. 285 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Vatseba_Rostyslav/Ranni_derzhavy_druzhynnoho_typu_u_Slovianskomu_Polabi_kinets_VIII_persha_tretyna_Kh_st_systema_vlad.pdf?
11. Вацеба Р. Скандинавсько-, фризько- та франко-слов'янська торгівля на території Полаб'я у VIII – IX ст.: загальний огляд // Студентський науковий збірник (Серія Середні віки). Вип.1 / Редкол.: проф. Л.В. Войтович (голова) та ін. Львів, 2015. С. 4-8. https://lvivmedievalclub.files.wordpress.com/2015/04/kintsevy_druk.pdf
12. Вацеба Р., Етнокультурна структура слов'янського Полаб'я у VII–IX ст. і вплив порубіжжя на державотворчі процеси // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2018. Вип. 51. С. 329–341. https://shron1.chtyvo.org.ua/Vatseba_Rostyslav/Etnokulturna_struktura_slovianskoho_Polabia_u_VIIIX_st_i_vplyv_porubizhzhia_na_derzhavotvorchi_prots.pdf?
13. Вендська держава // <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%B0>
14. Годеслав або Готшалк // <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2>
15. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.) / За ред. проф. В. І. Ярового. – К., 2001. – С. 72 – 79. http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001831
16. Історія Центрально-Східної Європи / За ред. проф. Леоніда Зашкільняка. Львів, вид-во Львівського національного університету, 2001. https://chtyvo.org.ua/authors/Zashkilniak_Leonid/Istoriia_Tsentralno-Skhidnoi_Yevropy/
17. Крикун М., Зашкільняк Л. Історія Польщі. Львів, 2002. С. 5 – 36. https://shron1.chtyvo.org.ua/Zashkilniak_Leonid/Istoriia_Polschi_Vid_naidavnishykh_chasiv_do_nashykh_dniv.pdf?
18. Макаренко Е. В. Прецедент Вендського хрестового походу 1147 р. // LAUREA III. Античний світ і Середні віки : Читання пам'яті професора Володимира Івановича Кадеева. Харків: «Контраст», 2021. С. 127 – 131.

https://shron1.chtyvo.org.ua/Makarenko_Eduard/Pretsedent_Vendskoho_khrestovo_ho_pokhodu_1147_r_v_istorii_Baltyky.pdf?

19. Мисліньський К. Полабські слов'яни, їхня історія і занепад в новій польській та німецькій історіографії // Проблеми слов'янознавства. 1990. Вип. 42. С. 3-9. <http://institutes.lnu.edu.ua/slavonic-studies/wp-content/uploads/sites/6/2016/02/ps42.pdf>

20. Рудь М. Державотворчі процеси на Полаб'ї у IX – XII ст. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. К., 2013. Вип. 75 (8). https://shron1.chtyvo.org.ua/Rud_Mykola_Oleksiiiovych/Derzhavotvorchi_protsey_u_na_Polabi_u_IX_XII_st.pdf?

21. Рудь М. Етнокультурні процеси на території Західного Помор'я у V – X ст. // Етнічна історія народів Європи. 2011. Вип. 34. С. 29–35. https://shron1.chtyvo.org.ua/Rud_Mykola_Oleksiiiovych/Etnokulturni_protsey_na_terytorii_Zakhidnoho_Pomoria_u_V_X_st.pdf?

22. Рудь М. Місія Оттона Бамберзького 20-х років XII ст. та її роль у християнізації Західного Помор'я // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 56. К., 2018. С. 28-31. https://shron1.chtyvo.org.ua/Rud_Mykola_Oleksiiiovych/Misiia_Ottona_Bamberzko_ho_20-ky_rokyv_XII_st_ta_ii_rol_u_khrystyianizatsii_Zakhidnoho_Pomoria.pdf?

23. Рудь М. О. Про розвиток язичницької релігії та її роль у полабослов'янському суспільстві X – XII ст. // Проблеми слов'янознавства. 1990. Вип. 42. С. 10-15. <http://institutes.lnu.edu.ua/slavonic-studies/wp-content/uploads/sites/6/2016/02/ps42.pdf>

24. Рудь М. Ободритське князівство на завершальному етапі політичної незалежності (30-60-ті рр. XII ст.) // Етнічна історія народів Європи. К., 2021. Вип. 65. С. 19-26. <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2021/65/articles/2.pdf>

25. Рудь М. Ободритське князівство у період політичної консолідації (XI – перша половина XII ст.) // Етнічна історія народів Європи. К., 2021. Вип. 63. С. 9-15. <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2021/63/articles/1.pdf>

26. Рудь М. Полабо-слов'янська проблематика у німецькій історіографії XIX – XX ст. // Гілея: Науковий вісник. 2020. Вип. 153. С. 154-160. https://shron1.chtyvo.org.ua/Rud_Mykola_Oleksiiiovych/Polabo-slovianska_problematyka_u_nimetskii_istoriohrafii_XIX_XX_st.pdf?

27. Рудь М. Полабські слов'яни і німці наприкінці X століття // Етнічна історія народів Європи: Зб. наукових праць. Випуск 15. К., 2003. С. 67 –71. https://shron1.chtyvo.org.ua/Rud_Mykola_Oleksiiiovych/Polabski_sloviany_i_nimtsi_naprykintsi_X_stolittia.pdf?

28. Рудь М. Політичний розвиток Лютицького союзу (кінець X – початок XII ст.) // Етнічна історія народів Європи. К., 2022. Вип. 68. С. 28-34. <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2022/68/articles/4.pdf>

29. Рудь М. Руяни та їх відносини з сусідами у X–XII ст. // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 54. К., 2018. С. 13 – 17. https://shron1.chtyvo.org.ua/Rud_Mykola_Oleksiiiovych/Ruiany_ta_ikh_vidnosyn_y_z_susidamy_u_X_XII_st.pdf?

30. Рудь М. Руянські корсари на Балтиці у другій половині XI – середині XII століття // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 37. К., 2012. С. 41 – 46.
https://shron1.chtyvo.org.ua/Rud_Mykola_Oleksiiovych/Ruianski_korsary_na_Bal_tytsi_u_druhii_polovyni_XI_seredyi_XII_stolittia.pdf?

31. Рудь М. Соціальна структура полабослов'янського суспільства у IX – XII ст. // Етнічна історія народів Європи. Вип. 47. К., 2015. С. 9 – 15.
https://shron1.chtyvo.org.ua/Rud_Mykola_Oleksiiovych/Sotsialna_struktura_polab_oslovianskoho_suspilstva_u_IX_XII_st.pdf?

У першому питанні варто звернути увагу на хрестоматійні документи з історії полабсько-поморських слов'ян. Особливу увагу слід акцентувати не тільки на творчості німецьких та польських авторів.

По другому питанню необхідно проаналізувати соціально-економічні процеси у полабських та поморських слов'ян, розкрити умови їхнього суспільного становища. Варто також виокремити причини, що не дозволили цій групі слов'янських племен створити власну державу.

У третьому питанні розкрити суть політики німецьких та польських правителів щодо полабських та поморських слов'ян. Роль у їхній експансії релігії та державницької ідеології.

У четвертому питанні радимо студентам звернути увагу на обставинах, що сприяли поширенню християнства серед лютичів, ободритів, лужицьких сербів. Чи відіграло християнство позитивну роль у розвитку їхньої державності та суспільства загалом?

Семінарське заняття № 7

Тема: Друге Болгарське царство (1185 – 1396 рр.).

1. Характеристика джерел та наукової літератури.
2. Соціально-економічний розвиток та суспільний лад Другого Болгарського царства.
3. Друге Болгарське царство в системі міжнародних відносин. Взаємини Болгарії із Візантією, Угорським королівством, хрестоносцями, монголами.
4. Болгарська культура в XII – XIV ст. Єретичні течії (богомили, павликіани та ін.) та ортодокси (ісихазм).

Джерела та література

Джерела

Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян: давня доба, середньовіччя. Навчальний посібник для ВНЗ. К.: Либідь, 2011. 416 с.
<https://toloka.to/t61890>

Література

1. Андреев Й. История на Второто българско царство. Тирново: Абагар, 1996. 239 с. (болгарською мовою)
<https://rutracker.net/forum/viewtopic.php?t=4387335>
2. Барвінок В. Роля балканських слов'ян в історії Візантії за IV-го хрестового походу // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. Київ : Друкарня Українська Академія наук, 1927. С. 1175–1187.
https://shron1.chtyvo.org.ua/Barvinok_Volodymyr/Rolia_balkanskykh_slovian_v_istorii_Vizantii_za_IV-ho_khrestovoho_pokhodu.pdf
20. Боцвінок А. Шлюбні зв'язки родини Тертер та Смілець на болгарському престолі в 1280 – 1323 рр. // Студентські історичні зошити, 2023, №15. С. 4-12.
https://shron1.chtyvo.org.ua/Botsvinok_Anastasiia/Shliubni_zviazky_rodyn_Terter_ta_Smiletts_na_bolharskomu_prestoli_v_12801323_rr.pdf
21. Власто А.П. Запровадження християнства у слов'ян: Вступ до середньовічної історії слов'янства / З англ. пер. Р. Ткачук та Ю. Терех. К.: Юніверс, 2004. 496 с.
https://shron1.chtyvo.org.ua/Vlasto_AP/Zaprovadzhennia_khrystyianstva_u_slovian.pdf
3. Войтович Л. В. Проблеми галицько-болгарських стосунків у першій третині XIII ст. // Дриновський збірник. Т. V. 2012. С. 207 – 213.
https://shron2.chtyvo.org.ua/Voitovych_Leontii/Problemy_halytsko-bolharskykh_stosunkiv_u_pershii_tretyni_KhIII_st.pdf
4. Войтович Л. Галицько-болгарські відносини у першій третині XIII століття // Княжа доба: історія і культура. 2010. Вип. 3. с. 201 – 212.
https://shron2.chtyvo.org.ua/Voitovych_Leontii/Halytsko-bolharski_vidnosyny_u_pershii_tretyni_XIII_stolittia.pdf

5. Гарат І. В. Ідеї ісихазму в творчості острозьких традиціоналістів кінця XVI – початку XVII ст. Острог, 2018. 206 с.
6. Джеджора О. Історія європейської цивілізації. Львів, 1999. С. 228 – 235. https://shron1.chtyvo.org.ua/Dzhedzhora_Olena/Istoriia_Yevropeiskoi_Tsyvilizatsii_Ch_1_Do_kintsia_KhVIII_stolittia.pdf?
7. Златарски В. Історія на българската държава през средните векове. Том I., Історія на Първото българско царство. Част I. Епоха на хуно-българското надмощие (679 – 852), София 1918. <http://www.promacedonia.org/vz1a/index.html>
8. Златарски В. Історія на българската държава през средните векове. Том I. Історія на Първото българско царство. Част II. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство (852 – 1018), София 1927. <http://www.promacedonia.org/vz1b/index.html>
9. Златарски В. Історія на българската държава през средните векове. Том II. България под византийско владичество (1018 – 1187), София 1934. <http://www.promacedonia.org/vz2/index.html>
10. Златарски В. Історія на българската държава през средните векове. Том III. Второ българско царство. България при Асеневци (1187 – 1280), София 1940. <http://www.promacedonia.org/vz3/index.html>
11. Івайло // <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%B9%D0%BB%D0%BE>
12. Історія Болгарії (болгарською мовою) <https://istoria.bg/>
13. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.) / За ред. В. І. Ярового. К., 2001. С. 80 – 87. http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001831
14. Історія Центрально-Східної Європи / За ред. проф. Леоніда Зашкільняка. Львів, вид-во Львівського національного університету, 2001. С. 67–69, 86–90. https://chtyvo.org.ua/authors/Zashkilniak_Leonid/Istoriia_Tsentralno-Skhidnoi_Yevropy/
15. Мельничук І. Історичні паралелі в прийнятті християнства Болгарським царством та Київською Руссю // Волинські історичні записки. 2011. Т. 6. С. 36 – 44. https://shron1.chtyvo.org.ua/Melnychuk_Ihor/Istorychni_paraleli_u_pryiniatti_khrystyianstva_Bolharskym_tsarstvom_ta_Kyivskoiu_Russiu.pdf?
16. Омельчук В. Вплив візантійської моделі державно-церковних взаємин на політико-правові процеси у Болгарії // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2013. № 6. С. 21-26. http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nzizvru_2013_6_6.pdf

17.Острогорський Г. Історія Візантії. Львів: Літопис, 2002. 608 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Ostrogorskyi_Georg/Istoriia_Vizantii.pdf?

18.Скробач Б. М. Болгарська історія в біографіях її керівників. Рогатин: ПП Білінський, 2013. 82 с.

https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwiKp4aL9LSDAxWmIhAIHfn9BR4QFnoECAoQAQ&url=https%3A%2F%2Fchtyvo.org.ua%2Fauthors%2FSkrbach_Bohdan%2FBolharska_istoriia_v_biohrafiiakh_ii_kerivnykiv.doc&usq=AOvVaw0aOlakqgHnUdFsBDHvPrOY&opi=89978449

19.Ткаченко О. В. “Розриви” історичного часу як об’єкт філософсько-історичного дослідження. Одеса, 2016. 190 с. (в т.ч. про вчення богомилів) https://shron1.chtyvo.org.ua/Tkachenko_Oleksii/Rozryvy_istorychnoho_chasu_iak_obiekt_filosofsko-istorychnoho_doslidzhennia.pdf?

20.Чорній В. Історія Болгарії. Львів, 2007. 463 с. <https://toloka.to/t62098>

Методичні рекомендації

При підготовці до **першого питання** варто ознайомитися з джерелами розміщеними у хрестоматіях, що дають змогу краще засвоїти історію Другого Болгарського царства.

При розгляді **другого питання** необхідно, використовуючи джерела та наукову літературу, з’ясувати основні категорії населення Болгарії XII – XIV ст. (див. терміни: парики, отроки, технітари, подимне, боляри), їхні права та обов’язки згідно пам’яток болгарського права. Також необхідно вміти пояснити систему влади Болгарської держави, які існували державні посади, органи влади, з якими функціями (Болярська рада (синкліт), протовестіарій, протостратор, прімікюр, протокеліот, епікерній (чашник), стольник, деспот, деспотія, севастократор, хора, дук (кефалія), князь (кмет, староста)). Що саме зумовило внутрішню слабкість Болгарії.

Готуючись до **третього питання** потрібно, проаналізувати основні напрямки зовнішньої політики болгарських правителів, їхні спроби захистити країну від зазіхань Візантії, Угорщини, монголів і хрестоносців. Варто пояснити яку роль в ослабленні Візантії відіграли хрестові походи.

У **четвертому питанні** слід звернути увагу на становище болгарської освіти, науки. Студентам треба знати головні досягнення болгарського літописання, літературної традиції, малярства, архітектури, музики, роль і значення найвідоміших монастирів. Дещо окремо стоїть питання внутрішньо релігійної боротьби – розкол християнства на католицьку і православну гілку, поява єретичних течій (іконоборці, богомили, варлаамітство, павликіани, пожидовлені (жидовствуючі), адамітство). Посилення православ’я в Болгарії завдяки ісихазму.

Необхідно засвоїти терміни: пронія, проніар, парики, отроки, технітари, подимне, боляри, Балкани, ромеї, Рум, Латинська імперія, Нікейська імперія, регент, Болярська рада (синкліт), протовестіарій, протостратор, прімікюр, протокеліот, епікерній (чашник), стольник, деспот, деспотія, севастократор, хора, дук (кефалія), князь (кмет, староста),

“Палеологівський ренесанс”, архієпископ (примас), патріарх, Вселенський собор, ересь, еретик, аріанство, фема, еллінізація, кумани, апокрифи, іконоборці, богомили, варлаамітство, павликіани, пожедовлені (жидовствующі), адамітство, глаголиця, кирилиця, скрипторій, ісихазм, Кормча книга (Номоканон), Тирновська книжна школа, мініатюра, пластика, базиліка.

Семінарське заняття № 8
Тема: Сербська держава в X – XIV ст.

План.

1. Характеристика джерел та наукової літератури.
2. Суспільно-політичний розвиток Сербської держави. Політична роздробленість.
3. Економічний розвиток Сербії у X – XIV ст. Законник Стефана Душана.
4. Зовнішня політика Сербії. Битва на Косовому полі.

Джерела та література

Джерела

Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян: давня доба, середньовіччя. Навчальний посібник для ВНЗ. К.: Либідь, 2011. 416 с.
<https://toloka.to/t61890>

Хронике српске (Книги 1) <https://toaz.info/doc-view-2>

Література

1. Благојевић, Милош (1989). Србија у доба Немањића: Од кнежевине до царства 1168—1371. Београд: Вајат.
<https://ru.scribd.com/document/326979303/Blagojevic-Srbija-u-Doba-Nemanjica-PDF>
2. Благојевић, Милош (2001). Државна управа у српским средњовековним земљама. Београд, 2001. 344 с.
<https://ru.scribd.com/document/401252605/Blagojevic-Drzavna-uprava-u-srpskim-srednjovekovnim-zemljama-pdf>
3. Благојевић, Милош (2004). Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
<https://ru.scribd.com/document/169335352/Blagojevic-Milos-Nemanjici-i-Lazarevici-Srpska-Srednjovekovna-Drzavnost>
4. Власто А.П. Запровадження християнства у слов'ян: Вступ до середньовічної історії слов'янства / З англ. пер. Р. Ткачук та Ю. Терех. К.: Юніверс, 2004. 496 с.
https://shron1.chtyvo.org.ua/Vlasto_AP/Zaprovadzhenia_khrystyianstva_u_slovian.pdf?
5. Джура О. Династія Неманичів: шлях від католицької до православної ідентичності // Славістична збірка. 2016. Вип. 2. С. 272-281
https://shron1.chtyvo.org.ua/Dzhura_Oleksii/Dynastiia_Nemanychiv_shliakh_vid_katolytskoi_do_pravoslavnoi_identychnosti.pdf?
6. Живковић, Тибор (2000). Словени и Ромеји: Славизација на простору Србије од VII до XI века (PDF). Београд: Историјски институт САНУ.
<https://ia800304.us.archive.org/26/items/TiborZivkovic-SloveniIRomeji/TiborZivkovic-SloveniIRomeji.pdf>
7. Иналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300 – 1600. К.: Критика, 1998. 287 с. (С. 15 – 27)
https://shron1.chtyvo.org.ua/Inaldzhyk_Halil/Osmanska_imperiia_klasychna_doba_1300-1600.pdf?

8. Історія західних та південних слов'ян з давніх часів до XX ст. / За ред. проф. В. І. Ярового. К.: Либідь, 2001. С. 3 – 25. http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001831
9. Історія Центрально-Східної Європи / За ред. проф. Леоніда Зашкільняка. Львів, 2001. С. 7–23.
https://chtyvo.org.ua/authors/Zashkilniak_Leonid/Istoriia_Tsentralno-Skhidnoi_Yevropy/
10. Кримський А. Історія Туреччини. К., 1924. 236 с. (С. 10 – 29).
https://shron2.chtyvo.org.ua/Krymskyi_Ahatanhel/Istoriia_Turechchyny_vyd_1924.pdf?
11. Логос, Александар А. (2017). Історія Срба І. Београд.
<https://www.academia.edu/35327198>
12. Мазурчак Л. Законник Стефана Душана як джерело сербського середньовічного права // Записки Львівського медієвістичного клубу. 2018. Вип. 3. С. 24 – 29.
<https://vivmedievalclub.files.wordpress.com/2018/12/%D0%97%D0%B0%D0%B%D0%B8%D1%81%D0%BA%D0%B8-%D0%9B%D0%9C%D0%9A-%E2%84%963-1.pdf>
13. Марченко О. М. Етнологія народів світу. Кропивницький: ТОВ ПОЛІМЕД-Сервіс, 2019. С. 156 – 187.
https://shron1.chtyvo.org.ua/Marchenko_Oleh/Etnolohiia_narodiv_svitu_.pdf?
14. Мошин, Владимир; Тирковић, Сима; Синдик, Душан (2011). Зборник средньовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника. 1. Београд: Історіјски институт. <https://pdfcoffee.com/--237-pdf-free.html>
15. Новаковић, Стојан (1898). Законник Стефана Душана цара српског: 1349 и 1354 (PDF). Београд: Државна штампарија.
<https://ia800202.us.archive.org/14/items/zakonikstefanadu00novauoft/zakonikstefanadu00novauoft.pdf>
16. Острогорський Г. Історія Візантії. Львів: Літопис, 2002. 608 с.
https://shron1.chtyvo.org.ua/Ostrogorskyi_Georg/Istoriia_Vizantii.pdf?
17. Середньовічна Сербія (темат. Сайт серб. мовою)
https://www.rodoslovlje.com/medieval_serbia/
18. Скробач Б. Югославська та Албанська історія в біографіях її керівників. Рогатин, 2013. 163 с. (С. 4 – 49)
https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwj-gOes7LyDAxW79wIHHfaRCf4QFnoECAwQAQ&url=https%3A%2F%2Fchtyvo.org.ua%2Fauthors%2FSkrobach_Bohdan%2FYuhoslavska_ta_Albanaska_istoriia_v_biohrafiiakh_ii_kerivnykiv.doc&usg=AOvVaw31NvdozSVTg750ybBY6Clh&opi=89978449
19. Томин Ю., Стасюк Б. “Законник” як джерело до вивчення соціально-економічної історії Сербії доби Стефана Душана // Вісник Прикарпатського

університету. Історія. Випуск 25. 2014. С. 83 – 91.
https://shron1.chtyvo.org.ua/Tomyn_Yurii/Zakonnyk_iak_dzherelo_do_vyvchenni_a_sotsialno-ekonomichnoi_istorii_Serbii_doby_Stefana_Dushana.pdf

20. Чирковий, Сима. Історія српског народа (6 књига). Београд 1981 – 1983.

[https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%98%D0%B0_%D1%81%D1%80%D0%BF%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B3_%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0_\(%D0%BA%D1%9A%D0%B8%D0%B3%D0%B0\)](https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%98%D0%B0_%D1%81%D1%80%D0%BF%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B3_%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0_(%D0%BA%D1%9A%D0%B8%D0%B3%D0%B0))

21. Чирковий, Сима. Срби међу европским народима. Б., 2009.
https://inslav.ru/sites/default/files/editions/2009_chirkovich_istorija_serbov.djvu

Методичні рекомендації

При підготовці до **першого питання** варто проаналізувати джерела та наявність джерел і літератури, присвячених історії Сербської держави. Особливу увагу варто звернути на найважливіше джерело з вивчення соціального та політичного ладу – “Законник Стефана Душана”. Історія появи цього збірника документів, його початкове призначення. Основний масив джерел до даного семінарського заняття вміщено у виданні Хрестоматія з історії західних та південних слов’ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / За ред. В. І. Ярового. – К., 2011.

При розгляді **другого питання** необхідно, використовуючи джерела та наукову літературу, з’ясувати механізм становлення політичної системи ранньосередньовічної Сербії, функції органів влади, організацію державного устрою; визначити політичні процеси, які відбувалися у Сербії впродовж X – XIV ст.; сформулювати основні причини, зміст, характер та наслідки політичної роздробленості країни.

Готуючись до **третього питання** потрібно, на основі аналізу документів із хрестоматій, особливо “Законника Стефана Душана”, з’ясувати основні напрямки господарської діяльності сербів у X – XIV ст. – розвиток аграрних відносин, ремесла, торгівлі, розвиток міст; наявність соціальних груп і прошарків населення, визначення їхніх прав, обов’язків, повинностей.

У **четвертому питанні** слід звернути увагу на основні напрямки зовнішньої політики правителів Сербії у X – XIV ст., вказати на роль і місце цієї балканської країни у тогочасній системі міжнародних відносин. Окремо слід виділити боротьбу сербів проти османського поневолення впродовж XIV ст., ілюструючи її документами і матеріалами із хрестоматій з описом битви на Косовому полі та ін.

Семинарське заняття № 9

Тема: Польська держава в XII – XV ст.

План.

1. Соціальна структура населення польських земель у XII – XV ст. Економічний розвиток Польщі.
2. Причини, передумови та особливості політичної роздробленості Польщі.
3. Відновлення польської державності. Реформи і статuti Казимира III.
4. Зовнішня політика Польщі у XII – XV ст. Кревська унія.
5. Польська культура XII – XV ст.

Джерела

1. **Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян: давня доба, середньовіччя. Навчальний посібник для ВНЗ. К.: Либідь, 2011. 416 с.**
<https://toloka.to/t61890>
2. ANONIM TAK ZWANY GALL. KRONIKA POLSKA (Галл Анонім. Хроніка Польська)
<https://web.archive.org/web/20060831201245/http://monika.univ.gda.pl/~literat/ga/l/index.htm>
3. Jan Długosz: Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego (Ян Длугош. Річники, чи хроніки славного Королівства Польського)
<https://dlugosz.polona.pl/pl/>

Література

1. Labuda Gerard. Pierwsze państwo polskie, Kraków, 1989. 80 s.
<https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/444968/edition/391743/content>
2. Андрус'як Я. Я. Формування станово-представницької монархії у Чеському королівстві за правління династії Ягеллонів (1471 – 1526 рр.). Ужгород, 2016. 270 с.
https://shron1.chtyvo.org.ua/Andrusiak_Yaroslav/Formuvannia_stanovo-predstavnytskoi_monarkhii_u_Cheskomu_korolivstvi_za_pravlinnia_dynastii_Yahellon.pdf?
3. Власто А. П. Запровадження християнства у слов'ян. К.: Юніверс, 2004. 496 с.
https://shron1.chtyvo.org.ua/Vlasto_AP/Zaprovadzhenia_khrystyanstva_u_slovia_n.pdf?
4. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів, 2000. 649 с. <http://litopys.org.ua/dynasty/dyn.htm>
5. Войтович Л. Польський король Казимир III і боротьба за спадщину Романовичів // Вісник Львівського університету. Серія історія. 2011.. Вип. 46. С. 17 – 41.
https://shron2.chtyvo.org.ua/Voitovych_Leontii/Polyskyi_korol_Kazymyr_III_i_borotba_za_spadschynu_Romanovychiv.pdf
6. Войтович Л. Угорщина і Польща в боротьбі за спадщину Романовичів (1340 – 1434): витоки, події, наслідки // Українсько-угорські етюди. Вип. 3. / За ред. Л.В.Войтовича. Львів: Інститут українознавства ім. Івана

- Крип'якевича НАН України, 2019. 306 с. (С. 181 – 275)
https://shron1.chtyvo.org.ua/Voitovych_Leontii/Uhorschyna_i_Polscha_v_borotbi_za_spadschynu_Romanovychiv_vytoky_podii_naslidky.pdf?
7. Головка О. Польська держава в останньому двадцятиріччі XI – на початку XII ст. (проблема політичного розвитку)
https://shron1.chtyvo.org.ua/Holovko_Oleksandr/Polska_derzhava_v_ostannomu_dvadtsiatorychchi_XI_-_na_pochatku_XII.pdf?
8. Головка О. Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.). Київ, 2021. 600 с.
https://shron1.chtyvo.org.ua/Holovko_Oleksandr/Rus_i_Polscha_v_mizhnarodnom_u_zhytti_Yevropy_X_-_persha_polovyna_XIII_st.pdf?
9. Гриневич Т. Кревська унія в дискусіях польських істориків міжвоєнного часу // Студії з архівної справи та документознавства К., 2010. Т. 18. 210 с. (С. 149 – 156).
https://shron1.chtyvo.org.ua/Hrynevych_Taras/Krevska_uniia_v_dyskusiakh_polskykh_istorykiv_mizhvoiennoho_chasu.pdf?
10. Дворнік Френсіс. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації / Пер. з англ. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. 512 с.
https://chtyvo.org.ua/authors/Dvornik_Frensis/Sloviiany_v_ievropeiskii_istorii_ta_syvilizatsii/
11. Дейвіс Н. Європа. Історія. – К., 2001.
https://chtyvo.org.ua/authors/Deivis_Norman/Yevropa_Istoriia/
12. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.) / За ред. В. І. Ярового. К., 2001. http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001831
13. Історія України в особах: Давньоруська держава. Литовсько-польська доба / Авт. кол.: Русина О. В. (кер. авт. кол.), Дзюба О. М., Ісаєвич Я. Д., Котляр М. Ф., Лепяк С. А., Пшеничний Є. В. К.: Україна, 2012. 440 с.
http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0003232
14. Історія Центрально-Східної Європи / За ред. проф. Леоніда Зашкільняка. Львів, вид-во Львівського національного університету, 2001. С. 67–69, 86–90.
https://chtyvo.org.ua/authors/Zashkilniak_Leonid/Istoriia_Tsentralno-Skhidnoi_Yevropy/
15. Ключовський Є. Історія Польщі до кінці XV ст. Люблін, 2005. 240 с.
https://shron1.chtyvo.org.ua/Klochovskyi_Yezhy/Istoriia_Polschi_do_kintsia_XV_stolittia.pdf?
16. Крикун М., Зашкільняк Л. Історія Польщі. Львів, 2002. С. 5 – 36.
https://shron1.chtyvo.org.ua/Zashkilniak_Leonid/Istoriia_Polschi_Vid_naidav_nishykh_chasiv_do_nashykh_dniv.pdf?

17. Петров В. П. Етногенез слов'ян: джерела, етапи розвитку і проблематики. К.: Наук, думка, 1972. 214 с.
[https://shron2.chtyvo.org.ua/Petrov/Etnohenez_slovia_n_Dzherela_etapy_rozvytku_i_problematyka.pdf?](https://shron2.chtyvo.org.ua/Petrov/Etnohenez_slovia_n_Dzherela_etapy_rozvytku_i_problematyka.pdf)
18. Польша – нарис історії / за ред.: Владзімежа Менджецького та Єжи Брацисевича; пер. з пол. Івана Сварника. Варшава: Вид-во Ін-т нац. пам'яті, 2015. 365 с. https://chtyvo.org.ua/authors/Mendzhetskyi_Vlodzimiezh/Polscha_-_narys_istorii/
19. Толочко О. П. Польша і Русь: спроба створення моделі еволюції потестарних структур // Україна і Польша в період феодалізму : зб. наук. пр. / АН УРСР, Ін-т історії України; [редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. Київ: Наук. думка, 1991. С. 10 – 23. http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0002302
20. Філіпович М. Польсько-литовська унія у білорусько-литовській літописній традиції // Український історичний збірник. К, 2004. Вип. 6. С. 35 – 46. [https://shron1.chtyvo.org.ua/Filipovych_Maryna/Polsko-lytovska_uniia_u_bilorusko-lytovskii_litopysnii_tradytsii.pdf?](https://shron1.chtyvo.org.ua/Filipovych_Maryna/Polsko-lytovska_uniia_u_bilorusko-lytovskii_litopysnii_tradytsii.pdf)
21. Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / Упоряд. Т. Гошко. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету 2011. 642 с.
[https://shron1.chtyvo.org.ua/Hoshko_Tetiana/Khrestomatiiia_z_istorii_Ukrainy_lytovsko-polskoi_doby.pdf?](https://shron1.chtyvo.org.ua/Hoshko_Tetiana/Khrestomatiiia_z_istorii_Ukrainy_lytovsko-polskoi_doby.pdf)
22. Яковенко Н. Нариси історії України: З найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. 380 с.
[https://shron1.chtyvo.org.ua/Yakovenko_Natalia/Narys_istorii_Ukrainy_z_naidavnishykh_chasiv_do_kintsia_XVIII_st.pdf?](https://shron1.chtyvo.org.ua/Yakovenko_Natalia/Narys_istorii_Ukrainy_z_naidavnishykh_chasiv_do_kintsia_XVIII_st.pdf)

Методичні рекомендації

При підготовці даного семінарського заняття радимо насамперед всебічно ознайомитися з джерелами, вміщеними у запропонованих хрестоматіях.

Звертаємо також увагу, що питання порушені у семінарському занятті хронологічно охоплюють період від початку правління Болеслава III Кривоустого (1102 р.) і до прийняття рішень Петрковського сейму (1496 р.).

У першому питанні особливу увагу варто звернути на права, обов'язки і привілеї різних соціальних груп і станів. Назви окремих з них наведено серед термінів, які необхідно знати при підготовці до семінару. Повна підготовка до цього питання передбачає всебічне вивчення джерел із хрестоматії, в яких розкрито соціально-економічні процеси у Польщі XII – XV ст. Як вплинули на соціально-економічні перетворення різноманітні жалувані грамоти, статuti Казимира III, Нешавські статuti тощо.

По другому питанню студентам потрібно розібратися у різних наукових

версіях, що запропоновані польськими істориками Я. Кеневічем, М. Тимовським, Є. Хольцером, радянським В. Королюком та українськими В. Яровим, М. Крикуном, Л. Зашкільняком щодо передумов, причин, особливостей та основних наслідків політичної роздробленості Давньопольської держави. Варто звернути увагу на твердження польських істориків, що період політичної роздробленості сприяв економічному та політичному піднесенню Польщі у XIII – XIV ст.

У третьому питанні варто зупинитися на аналізі структури державної влади у Польщі сформованої на початку XIV ст., основних причинах подолання політичної роздробленості – необхідності захисту від зовнішньої агресії, усунення внутрішніх мит, формування загальнонаціонального ринку, потребі в активних зовнішніх загарбаннях і освоєнні польською шляхтою та магнатами українських та білоруських земель. Обов'язково використати підручник М. Крикуна і Л. Зашкільняка.

У четвертому питанні радимо студентам проаналізувати основні напрямки зовнішньої політики Польщі у XII – XV ст., вказати особливості зовнішньополітичних загроз (Орден, Орда, Німецька імперія, руські князівства, Велике князівство Литовське). Монгольська навала. Грюнвальдська битва. Окремо слід зупинитися на династичній політиці польських правителів, що зрештою привела до польсько-литовської унії 1385 р. Треба з'ясувати, чи були потрібні такі унії взагалі, чи можливі були династичні угоди з Угорщиною, Чехією, Московською державою, Золотою Ордою. Рекомендуємо як додаткову літературу використати дослідження Л. Войтовича та підручник Н. Яковенко.

При підготовці **п'ятого питання** варто проаналізувати розвиток польської освіти, науки, літописання, літератури, архітектури, скульптури, живопису, музики, ролі і місця католицької церкви у розвитку польської культури. Для кращого розуміння державницької ідеології, що сформувалася в цей час в польській історичній науці та художній літературі радимо скористатися монографіями Д. Карнаухова.

При підготовці до семінарського заняття слід з'ясувати значення наступних термінів: солтис (війт), госпіти, колонізація на німецькому праві, колонізація на польському праві, приписні селяни, локація, волока (лан), повоз, нажаз, подимне, подворове, стража, за звичаєм рицарів, каштелян, воевода, юстиціарій, підкоморій, унія, капітул, староста, земляни, Вісліцький (Малопольський) та Петрковський (Великопольський) статuti Казимира III, Кошицький привілей, Нешавські статuti, постанови Петрковського сейму (1496 р.).

Семінарське заняття № 10
Тема: Білоруські землі в XIII – XVI ст.

План.

1. Характеристика джерел і літератури з історії Білорусії XIII – середини XVI ст.
2. Завоювання Великим князівством Литовським білоруських земель. Зміни у політико-правовому становищі білоруських земель.
3. Соціально-економічний розвиток білоруських земель. Боротьба проти литовських феодалів.
4. Культура Білорусії XIII – середини XVI ст. (білоруська мова, освіта, народна творчість, література, братства і школи).

Джерела

Хроника Биховця // <http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov08.htm>

Література

1. Василенко В. Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 р.) в східнослов'янських історіографіях XIX – першої третини XX ст. Д.: Національний гірничий університет, 2006. 659 с. https://chtyvo.org.ua/authors/Vasylenko_Vitalii/Politychna_istoriia_Velykoho_kni_azivstva_Lytovskoho_do_1569_r_v_skhidnoslovianskykh_istoriohrafiiakh/
2. Вінниченко О. Велике князівство Литовське у дослідженнях Наукового товариства ім. Шевченка // Наукове товариство імені Шевченка: енциклопедія. Київ, Львів: НТШ, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2015. Доступно: <https://encyclopedia.com.ua/entry-535> С. 545 – 554.
https://shron1.chtyvo.org.ua/Vinnychenko_Oleksii/Velyke_kniazivstvo_Lytovske_VKL_u_doslidzhenniakh_Naukovoho_tovarystva_im_Shevchenka.pdf
3. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів, 2000. 649 с. <http://litopys.org.ua/dynasty/dyn.htm>
4. Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 1: Старажытная Беларусь: Ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст. / Рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) і інш. Мн.: Экаперспектыва, 2000. 351 с. <http://history.org.ua/LiberUA/978-985-469-202-9/978-985-469-202-9.pdf>
5. Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 2. Беларусь у перыяд Вялікага Княства Літоўскага / Рэдкал: М. Касцюк (гал. рэд.) і інш. Мн.: Экоперспектыва, 2008. 688 с. <http://history.org.ua/LiberUA/978-985-469-204-3/978-985-469-204-3.pdf>
6. Дейвіс Н. Європа. Історія. К., 2001. https://chtyvo.org.ua/authors/Deivis_Norman/Yevropa_Istoriia/
7. Історія України в особах: Давньоруська держава. Литовсько-польська доба / Авт. кол.: Русина О. В. (кер. авт. кол.), Дзюба О. М., Ісаєвич Я. Д., Котляр М. Ф., Лепявко С. А., Пшеничний Є. В. – К.: Україна, 2012. – 440 с. https://chtyvo.org.ua/authors/Rusyna_Olena/Istoriia_Ukrainy_v_osobakh_Lytovsk_o-polska_doba/

8. Історія Центрально-Східної Європи / За ред. проф. Леоніда Зашкільняка. Львів, вид-во Львівського національного університету, 2001. С. 67–69, 86–90.

https://chtyvo.org.ua/authors/Zashkilniak_Leonid/Istoriia_Tsentralno-Skhidnoi_Yevropy/

9. Жарких М. Дві традиції літописання Великого князівства Литовського. К., 2016. 467 с.

https://shron1.chtyvo.org.ua/Zharkykh_Mykola/Dvi_tradytsii_litopysannia_Velykoho_kniazivstva_Lytovskoho.pdf?

10. Котляр М. Русь, Литва і Земля ятвягів у ранньому середньовіччі // *Ukraina Lithuanica*. 2015. Т. 3. С. 10-20.

https://shron3.chtyvo.org.ua/Kotliar_Mykola/Rus_Lytva_i_Zemlia_iatviahiv_u_rannomu_serednovichchi.pdf?

11. Крикун М., Зашкільняк Л. Історія Польщі. Львів, 2002. https://chtyvo.org.ua/authors/Zashkilniak_Leonid/Istoriia_Polschi_Vid_naidavnishykh_chasiv_do_nashykh_dniv/

12. Міндау – кароль Літовії, у документах і свідчаньнях. Минск, 2005. 135 с. <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwis9paIgL2DAxWqQvEDHYfLDXwQFnoECAkQAQ&url=https%3A%2F%2Fpdf.kamunikat.org%2Fdownload.php%3Fitem%3D40473-1.pdf&usg=AOvVaw0jJbNc7VrdI2hmVCbEvaQG&opi=89978449>

13. Норкус З. Непроголошена імперія. Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперій. Пер. з лит. Петро Білінський. Київ: Критика, 2016. 440 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Zenonas_Norkus/Neproholoshena_imperiiia_Velyke_kniazivstvo_Lytovske_z_pohliadu_porivnialno-istorychnoi_sotsiolohii_i.pdf?

14. Плохій С. Походження словянських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. К.: Критика, 2015. 445 с. https://shron3.chtyvo.org.ua/Plokhii_Serhii/Pokhodzhennia_slovianskykh_natsii_Domoderni_identychnosti_v_Ukraini_Rosii_ta_Bilorusii.pdf?

15. Шевченко Н. В. Білорусько-Литовська держава: нові концептуальні засади сучасної білоруської історіографії // *Український історичний журнал*. 1997. № 2. С. 55 – 67. <http://history.org.ua/JournALL/journal/1997/2/5.pdf>

16. Філіпович М.А. Полоцька земля в літописних та актових джерелах XI–XVI століть / М.А. Філіпович; відп. ред. Л.А. Дубровіна. К., 2014. 204 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Filipovych_Maryna/Polotska_zemlia_v_litopysnykh_t_a_aktovykh_dzherelakh_XIXVI_ctolit.pdf?

17. Яковенко Н. Нариси історії України: 3 найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. 380 с. <http://history.franko.lviv.ua/PDF%20Final/Jakovenko.pdf>

Методичні рекомендації

При підготовці даного семінарського заняття радимо насамперед всебічно ознайомитися з джерелами. Звертаємо також увагу, що питання

порушені у семінарському занятті хронологічно охоплюють період від початку правління Міндовга (1236 р.) і до Люблінської унії (1569 р.).

У першому питанні особливу увагу варто звернути джерела вміщені у рекомендованих хрестоматіях, а також на інформацію “Хроніки Биховця”. Огляд історіографії середньовічної історії Білорусії вміщено в статі Н. В. Шевченко

По другому питанню студентам потрібно розібратися у різних наукових версіях, щодо передумов, причин, особливостей та основних наслідків входу білоруських земель до складу Великого князівства Литовського.

У третьому питанні права, обов’язки і привілеї різних соціальних груп і станів. Назви окремих з них наведено серед термінів, які необхідно знати при підготовці до семінару. Повна підготовка до цього питання передбачає всебічне вивчення джерел із хрестоматії, в яких розкрито соціально-економічні процеси у Білорусії.

У четвертому питанні радимо студентам проаналізувати основні напрямки розвитку білоруської культури у XIII – середині XVI ст., вказати особливості білоруської освіти, науки, літописання, діловодства, діяльність церковних братств, шкіл, білоруське книгодрукування. Важливим джерелом до цього питання є монографія дослідника Є. Немировського, присвячена Ф. Скорині.

При підготовці до семінарського заняття слід з’ясувати значення наступних термінів: пани (магнати), шляхта, ляда, литвини, волок, Устава на волоки, чинш, лавники, огородники, фільварок, схизматики.

Семинарське заняття № 11

Тема: Гуситський рух в Чехії у XIII – середині XV ст.

1. Характеристика джерел та історіографія гуситського руху.
2. Боротьба з гуситським рухом. Ян Гус.
3. Аналіз чотирьох празьких статей. Заснування Табора. Програма таборитів. Вчення про кінець світу.
4. Утворення селянсько-плебейського і рицарсько-бюргерського таборів у гуситському русі. Ян Жижка. Аналіз військового статуту Яна Жижки. Гуситські війни (1419–1437 рр.).

Джерела та література

Джерела

1. Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян: давня доба, середньовіччя. Навчальний посібник для ВНЗ. К.: Либідь, 2011. 416 с. <https://toloka.to/t61890>
2. Vavřinec z Březové (Лаврентій із Бржезової). Husitská kronika. Praha, 1979. 429 s. <https://sources.cms.flu.cas.cz/src/index.php?s=v&cat=20&bookid=1214>
3. Příběhka z Radenína řečeného Pulkavy kronika česká; Kronika Vavřince z Březové; Výtah z kroniky Vavřince z Březové; Vavřince z Březové Píseň o vítězství u Domažlic; Tak zvaná kronika University pražské; Kronika Bartoška z Drahonice; Přidavek kroniky Bartoška z Drahonice. Praha: Nadání Františka Palackého, 1893. 692 s. <https://kramerius5.nkp.cz/view/uuid:54056c80-8c31-11dc-905d-000d606f5dc6?page=uuid:5ed4e1e0-79da-11e6-bb23-005056827e51>

Література

1. Андрусак Я. Я. Формування станово-представницької монархії у Чеському королівстві за правління династії Ягеллонів (1471 – 1526 рр.). Ужгород, 2016. 270 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Andrusiak_Yaroslav/Formuvannia_stanovo-predstavnytskoi_monarkhii_u_Cheskomu_korolivstvi_za_pravlinnia_dynastii_Yahellon.pdf
2. Андрусак Я. Протистояння між католиками та утравкістами в період правління Владислава II Ягеллона (1471 – 1485 рр.) // Українці й народи Центрально-Східної Європи: культурна та історична спадщина. Збірник наукових праць на пошану професора Михайла Тиводара. Ужгород: Карпати, 2015. С. 102 – 118. https://shron1.chtyvo.org.ua/Andrusiak_Yaroslav/Protystoiannia_mizh_katolykam_y_ta_utrakvistamy_u_Cheskomu_korolivstvi_v_period_pravlinnia_Vladyslava.pdf
3. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. К.: Критика, 2004. 462 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Vandych_Potr/Tsina_svobody_Istoriia_Tsentralno-Skhidnoi_Yevropy_vid_Serednovichchia_do_sohodennia.pdf
4. Дворнік Френсіс. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації / Пер. з англ. К: ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. 512 с.

https://chtyvo.org.ua/authors/Dvornik_Frensis/Sloviiany_v_ievropeiskii_istorii_ta_tsyvilizatsii/

5. Дейвіс Н. Європа. Історія. – К., 2001.

https://chtyvo.org.ua/authors/Deivis_Norman/Yevropa_Istoriia/

6. Еволюція воєнного мистецтва. Ч. 1. К.: Академія СБУ, 2017. 276с. (С. 219 – 220)

https://shron3.chtyvo.org.ua/Viedienieiev_Dmytro/Evoliutsiia_voiennoho_mystetstva_U_2_ch_Ch_1.pdf?

7. Зінько Ю. А., Калитко С. Л., Кравчук О. М., Поп І. І. Нариси історії Чехії. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 464 с.

https://shron1.chtyvo.org.ua/Zinko_Yurii/Narysy_istorii_Chekhii.pdf?

8. Ірасек А. Стародавні чеські легенди. К.: Дитвидав, 1958. 242 с.

https://shron1.chtyvo.org.ua/Irsek_Alois/Starodavni_cheski_lehendy.pdf?

9. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до ХХ ст.) / За ред.

В. І. Ярового.

К.,

2001.

http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001831

10. Історія Центрально-Східної Європи / За ред. проф. Леоніда Зашкільняка. Львів, вид-во Львівського національного університету, 2001.

https://chtyvo.org.ua/authors/Zashkilniak_Leonid/Istoriia_Tsentralno-Skhidnoi_Yevropy/

11. Коротка історія Чехії і Словаччини / Під ред. П. С. Федорчака. Івано-Франківськ, 1999. <https://toloka.to/t65078>

12. Лиман С. Історія середньовічної Чехії в працях київських вчених ХІХ – початку ХХ ст. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. 2018. Т. 1.

https://shron1.chtyvo.org.ua/Lyman_Serhii/Istoriia_serednovichnoi_Chekhii_v_pra_tsiakh_kyivskykh_vchenykh_XIX_pochatku_XX_st.pdf?

13. Лукашенко А. Служіння Богу та захист людей від гріха в діяльності Яна Гуса та його послідовників // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. Тернопіль : [ТНПУ], 2016. С. 7–10.

14. Попович М. Чеське суспільство в умовах розгортання гуситського руху // Історичний часопис з богемістики і словакістики. Вип 8. Ужгород, 2020. С. 51 – 59. <https://www.uzhnu.edu.ua/en/infocentre/get/61395>

15. Чапка Е. Історія Чеської корони у датах (чеською мовою) https://dl1.cuni.cz/pluginfile.php/482735/mod_resource/content/1/Dejiny%20Zemi%20koruny%20Ceske%20v%20datech.pdf

16. Яковлів А. Впливи старочеського права на право українське Литовської доби. Прага: Держдрук, 1929. 82 с. <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&>

У першому питанні варто звернути відмінності і суперечності у повідомленнях хрестоматійних документів про причини та передумови гуситського руху, основні ідеологічні відмінності між течіями гуситів, основні джерела про діяльність Яна Гуса, Ієроніма Празького, Яна Жижки, Яна Желівського. Студентам також потрібно розібратися у різних наукових версіях, що запропоновані істориками щодо гуситського руху.

По другому питанню необхідно простежити причини та передумови розгортання гуситського руху; з'ясувати обставини проведення хрестового походу угорського короля Сигізмунда проти богемців; розкрити діяльність Яна Гуса та Ієроніма Празького.

У третьому питанні треба проаналізувати суть та значення чотирьох празьких статей, простежити проти кого вони були направлені. Також варто звернути увагу на передумови, причини появи та діяльність Табору, його роботу зі згуртування гуситського руху. Радимо детально розібратися у програмі таборитів та їхньому релігійному вченні.

У четвертому питанні варто простежити та проаналізувати причини розмежування двох таборів у гуситському русі, розкрити соціальні вимоги та відстоювання політичних інтересів. Ідеологія чашників та верхівки чеського суспільства. Доцільно звернути увагу на всебічну характеристику особистості Яна Жижки, показати його життєвий шлях, організаційні та військові здібності.

Терміни, які необхідно засвоїти при підготовці до семінарського заняття: урбарії, стрихон, лан, нація (в університеті), симонія (святокупство), ересь, еретик, причастя (євхаристія), цистерціанський орден, скабіни, таборити, чашники (утраквісти), Велика Схизма, Авіньйонський полон пап, Віфліємська каплиця, бюргери, плебеї (плебс), секуляризація, гуляйгород.

Семинарське заняття № 12

Тема: Хорватія та Далмація у XII – середині XV ст.

1. Характеристика джерел та наукової літератури.
2. Хорватсько-угорська унія 1102 р. та суспільно-політичний розвиток “Королівства Хорватії і Далмації” у XII – середині XV ст.
3. Соціально-економічний розвиток хорватських земель у складі Угорського королівства.
4. Правове, соціальне та економічне становище міст Далмації (Дубровник, Котор, Задар та ін.). Входження далматського узбережжя та словенських земель до складу Венеційської республіки.
5. Культура Хорватії у XII – середині XV ст.

Джерела та література

Джерела

1. Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян: давня доба, середньовіччя. Навчальний посібник для ВНЗ. К.: Либідь, 2011. 416 с. <https://toloka.to/t61890>
2. Бібліотека хорватської літератури хорватською мовою на блозі Marin Knezovic <https://marinknezovic.info/biblioteka/>

Література

1. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. К.: Критика, 2004. 462 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Vandych_Potr/Tsina_svobody_Istoriia_Tsentralno-Skhidnoi_Yevropy_vid_Serednovichchia_do_sohodennia.pdf?
2. Войтович Л. В. Повертаючись до хорватів Константина Багрянородного // Нартекс. Byzantina Ukrainensis. Т. 2. Харків: Майдан, 2013. С. 71 – 101. https://shron2.chtyvo.org.ua/Voitovych_Leontii/Povertaiuchys_do_khorvativ_Kostiantyna_Bahriianorodnoho.pdf?
3. Дворнік Френсіс. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації / Пер. з англ. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. 512 с. https://chtyvo.org.ua/authors/Dvornik_Frensis/Sloviiany_v_ievropeiskii_istorii_ta_syvilizatsii/
4. Дейвіс Н. Європа. Історія. К., 2001. https://chtyvo.org.ua/authors/Deivis_Norman/Yevropa_Istoriia/
5. Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300 – 1600. К.: Критика, 1998. 287 с. (С. 15 – 27) https://shron1.chtyvo.org.ua/Inaldzyk_Halil/Osmanska_imperiia_klasychna_doba_1300-1600.pdf?
6. Інститут історії Хорватії <http://www.isp.hr/>
7. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.) / За ред. В. І. Ярового. К., 2001. С. 281 – 296. http://irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001831

8. Історія Центрально-Східної Європи / За ред. проф. Леоніда Зашкільняка. Львів, вид-во Львівського національного університету, 2001. https://chtyvo.org.ua/authors/Zashkilniak_Leonid/Istoriia_Tsentralno-Skhidnoi_Yevropy/
9. Історія Хорватії https://hr.wikipedia.org/wiki/Hrvatska_povijest
10. Кримський А. Історія Туреччини. К., 1924. 236 с. (С. 10 – 29). https://shron2.chtyvo.org.ua/Krymskyi_Ahatanhel/Istoriia_Turechchyny_vyd_1924.pdf?
11. Острогорський Г. Історія Візантії. Львів: Літопис, 2002. 608 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Ostrogorskyi_Georg/Istoriia_Vizantii.pdf?
12. Пашенко Є. Проблеми і завдання порівняльного вивчення етногенезу хорватів в українському контексті // Народознавчі зошити. № 3 (117), 2014. С. 545 – 560. https://shron1.chtyvo.org.ua/Paschenko_Yevhen/Problemy_i_zavdannya_porivnialnoho_vyvchennia_etnohenezu_khorvativ_v_ukrainskomu_konteksti.pdf?
13. Срібняк І. В. Італія / Italia: короткий нарис історії. Навч. посібник. Рим-Київ: Consortium scientifico-éducatif international Lucien Febvre, 2019. 206 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Sribniak_Ihor/Italiia_Italia_korotkyi_narys_istorii.pdf?
14. Budak Neven. Prva Stoljeca Hrvatske. Zagreb, 1994. 240 s. <https://ru.scribd.com/document/122118783/Neven-Budak-Prva-Stoljeca-Hrvatske>
- 15. Hrvatska enciklopedija – Hrvati/Povijest (Хорватська енциклопедія - Хорвати/Історія) Hrvati. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013 – 2024. Pristupljeno 1.1.2024. <https://enciklopedija.hr/clanak/26386>**
16. Hrvatska: zemlja i ljudi – Povijesni pregled (Хорватія: земля і люди – Історичний огляд – (хорватською мовою) <https://web.archive.org/web/20130928081704/http://www.croatia.eu/page.php?lang=1&id=13>
17. Pavlicevic Dragutin. Kratka politicka i kulturna povijest Hrvatske. Zagreb: Hrvatski informativni centar, 1998. <https://web.archive.org/web/20040630065858/http://www.hic.hr/books/pavlicev/>
18. Šanjek T. Krscanstvo na hrvatskom prostoru. Zagreb, 1991. <https://ru.scribd.com/document/26399105/Franjo-%C5%A0anjek-KR%C5%A0ANSTVO-NA-HRVATSKOM-PROSTORU>
19. Šišić Ferdo. PREGLED POVIJESTI HRVATSKOGA NARODA OD NAJSTARIJH DANA DO GODINE 1873. 378 s. <https://ru.scribd.com/doc/26214314/Ferdo-%C5%A0i%C5%A1i%C4%87-PREGLED-POVIJESTI-HRVATSKOGA-NARODA>

У першому питанні варто звернути на різноплановість хрестоматійних документів з історії Хорватії та Далмації, визначити основні принципи роботи з джерелами із соціально-економічної історії. Також потрібно розібратися у різних наукових версіях, щодо особливостей середньовічної

історії Хорватії.

По другому питанню необхідно простежити передумови, причини, обставини та результати входження Хорватії до складу Угорського королівства, висвітлити еволюцію органів влади та місцевого самоврядування на хорватських землях.

У третьому питанні треба проаналізувати соціальну структуру населення Хорватії, її еволюцію впродовж XII – середини XV ст., вплив на неї політики угорських королів, станових рухів, зовнішніх факторів. Варто з'ясувати роль і значення міст Хорватії, простежити процеси розвитку торгівлі, ремесл хорватських міст під угорським пануванням.

У четвертому питанні потрібно детально зупинитися на характеристиці правового, соціального та економічного становища міст Далмації, які тривалий час існували у вигляді самостійних середньовічних міських комун чи республік. Варто простежити відмінності між законодавством Дубровника, Котора, Задара та інших міст Далмації, їхні взаємини з Візантією, хрестоносцями, а також процеси входження далматського узбережжя та словенських земель до складу Венеційської республіки.

У п'ятому питанні варто проаналізувати розвиток освіти, науки, книгодрукування, історіографії, літератури, образотворчого мистецтва, архітектури, скульптури, музики хорватських земель впродовж XII – середини XV ст. Необхідно визначити основні культурні центри, дізнатися про меценатів, кращих представників та пам'ятки хорватської культури тієї доби.

Терміни, які необхідно засвоїти при підготовці до семінарського заняття: пріор, міський князь, товариш князя, Велика рада, проведітор, бюргери, плебеї (плебс), прмани, серви, кмети, бан, жупан, жупанія, люди, манси, гості (госпіти), племінщина, баштина, Трогірський диплом, Трогірський статут, Винодольський закон, колони, мартурина, вільне королівське місто, королівська такса, Золота булла, сервієнти, нобілі (племінні люди, племічі), імуністи, модій, лібра, солід, перпер, баланча, фолар, вілани.

ЗАОЧНА ФОРМА НАВЧАННЯ

Семінарське заняття № 1

Тема: Давньопольська держава.

1. Характеристика джерел та наукової літератури з історії стародавньої Польщі.
2. Найдавніше населення та етногенез польського народу з найдавніших часів до IX ст.
3. Причини, та передумови утворення Давньопольської держави.
4. Державний та суспільний лад Польщі. Прийняття християнства.
5. Зовнішня політика Польщі у IX – XI ст.

Семінарське заняття № 2

Тема: Польська держава в XII – XV ст.

План.

1. Соціальна структура населення польських земель у XII – XV ст. Економічний розвиток Польщі.
2. Причини, передумови та особливості політичної роздробленості Польщі.
3. Відновлення польської державності. Реформи і статuti Казимира III.
4. Зовнішня політика Польщі у XII – XV ст. Кревська унія.
5. Польська культура XII – XV ст.

Семінарське заняття № 3

Тема: Гуситський рух в Чехії у XIII – середині XV ст.

1. Характеристика джерел та історіографія гуситського руху.
2. Боротьба з гуситським рухом. Ян Гус.
3. Аналіз чотирьох празьких статей. Заснування Табора. Програма таборитів. Вчення про кінець світу.
4. Утворення селянсько-плебейського і рицарсько-бюргерського таборів у гуситському русі. Ян Жижка. Аналіз військового статуту Яна Жижки. Гуситські війни (1419–1437 рр.).

ПИТАННЯ НА САМОСТІЙНЕ ВИВЧЕННЯ

Фізично-географічна характеристика Центрально-Східної Європи: константи і зміни в історичній ретроспективі. Зміни ландшафту і кліматичних умов. Історичні назви територій Центрально-Східної Європи.

Початки антропогенезу. Найдавніші знахідки предків людини періоду палеоліту, заняття і спосіб життя перших мешканців континенту. Доба родової общини: орін'якська, гравецька, мадленська археологічні культури. Населення регіону за доби мезоліту: поява племінної організації. Початки землеробства та скотарства. "Відтворювальне господарство". Культура лінійно-стрічкової кераміки та її поширення. Неоліт та енеоліт на терені Центрально-Східної Європи. Впливи з Передньої Азії, трипільсько-кукутенська культурна спільність. Дунайська культура. Кочове скотарство Східної Європи. Ремісництво і обробка металів, Балкано-Карпатський центр металургії. Бронзовий вік: переселення племен. Культури кулястих амфор, ямної кераміки, шнурової кераміки або бойових сокир, дзвоноподібних кубків, протобаденська, Чернавода, Баденська. Лужицька культура та її поширення. Катакомбна культурно-історична спільність. Племена зрубної культури. Культура курганних поховань. Спосіб життя, соціальна організація і духовна культура племен бронзового віку. Індоевропейська мовна сім'я. Етногенетичні процеси.

Виникнення нових держав на Балканах і в Подунав'ї. Перші слов'янські ранньодержавні утворення - Держава Само, Карантанія, Велика Моравія. Проникнення протоболгар на Балкани і утворення Першого Болгарського царства. Етнічна та політична еволюція Болгарії до середини X ст. Виникнення Хорватської держави і проголошення Королівства Хорватії. Міста-держави у Далмації (Дубровник, Спліт, Задар). Утворення Сербської держави та її розвиток. Слов'яно-германське сусідство і суперництво. Виникнення Давньочеської держави. Поява мадярських племен у Подунав'ї і створення Угорського Королівства. Особливості формування мадярського етносу. Виникнення Давньопольської держави. Утворення Київської Русі, її взаємини з народами регіону.

Середньовічні держави Європи: інтеграційні та дезінтеграційні процеси. Етнічний склад, соціальна структура. Католицизм і православ'я. Хрестові походи, їхній відгомін у регіоні. Християнська суспільна свідомість і культурний розвиток народів. Середньовічні нації. Зовнішньополітичні чинники розвитку регіону: німецька експансія на схід, монгольські напади, турецьке завоювання. Священна Римська імперія та її політика в Центрально-Східній Європі у X - XV ст. Тевтонський орден і його володіння в Балтійському регіоні. Становлення Османської імперії та її експансія у Європу в XIV - XV ст. Візантійська імперія у IX - XV ст. Устрій, ідеологія, культура. Візантія в системі геополітичних і культурно-релігійних поділів. Причини занепаду. Візантійська спадщина в історії народів регіону.

Виникнення і розвиток середньовічних держав. Чеські землі у XI - XIV ст. Чеське Королівство. Зміна династій. Внутрішня і зовнішня політика

Карла IV. Аграрні відносини. Колонізація на німецькому праві. Гуситський рух: ідеологія, політика. Гуситські війни. Передумови Реформації.

Політична роздробленість та утворення об'єднаної Польської держави. Реформи Казимира III. Розширення території Польщі. Кревська унія. Династія Ягеллонів. Станова структура суспільства. Формування станової монархії. Колонізація на німецькому праві. Польща у міжнародних стосунках.

Друге Болгарське царство у міжнародних стосунках на Балканах у XII - XIV ст. Розквіт культурного життя. Впливи болгарської культури на Центрально-Східну Європу. Завоювання Болгарії османами.

Піднесення Сербської держави у XIII - XIV ст. Утворення Царства сербів і греків. Політика й устрій держави за правління Стефана Душана. Послаблення держави та її завоювання турками-османами.

Слов'янські держави на Балканах: піднесення і занепад. Боснійська держава у XIII - XIV ст. та її занепад під ударами турків. Виникнення Герцеговини. Чорногорія і особливості її розвитку до османського завоювання. Унія Хорватського та Угорського королівств. Особливості розвитку міст-держав Далмації. Дубровницька республіка: ранні впливи гуманізму.

Народи Центрально-Східної Європи у складі інших держав: словенці, словаки, полабські і поморські слов'яни, македонці. Формування середньовічних націй та особливості їхньої соціальної структури.

ПЕРЕЛІК ТЕМ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Велике розселення слов'ян.
2. Концепції прабатьківщини слов'ян.
3. Язичницькі вірування давніх слов'ян.
4. Норманська теорія виникнення державності у слов'ян.
5. Діяльність Кирила і Мефодія.
6. Великоморавська держава.
7. Перше Болгарське царство.
8. Четвертий хрестовий похід і південні слов'яни.
9. Внутрішня політика перших П'ястів.
10. Польські землі у період політичної роздробленості.
11. Внутрішня колонізація у Польщі та Чехії у X – XV ст.
12. Реформи Казимира III Великого.
13. Зовнішня політика династії Пржемисловичів.
14. Формування станово-представницької монархії у Польщі.
15. Розвиток міст у Польському королівстві у XII – XV ст.
16. Формування станово-представницької монархії у Чехії.
17. Династична боротьба у Чехії у XIII – XIV ст.
18. Ідеологічна боротьба в Чехії у XIV – XV ст.
19. Ягеллонський та Карлівський університети.
20. Польсько-литовські унії XIV – XV ст.

21. Боротьба Польщі і Литви із Тевтонським орденом.
22. Боротьба Польщі і Литви із монголами.
23. Вендська держава.
24. Болгарсько-візантійські війни VIII – XIV ст.
25. Сербсько-візантійські війни VIII – XIV ст.
26. Сербсько-турецькі війни.
27. Дубровницька республіка.
28. Етногенез болгар.
29. Етногенез хорватів.
30. Білоруські землі у складі Великого князівства Литовського.

ПРОГРАМОВІ ВИМОГИ

Змістовий модуль 1. Центрально-Східна Європа від давнини до “Великого переселення народів”

Тема 1. Центрально-Східна Європа в добу антропогенезу.

Найдавніші знахідки предків людини періоду палеоліту, заняття і спосіб життя перших мешканців континенту. Доба родової общини: орін'якська, гравецька, мадленська археологічні культури. Населення регіону за доби мезоліту: поява племінної організації. Початки землеробства та скотарства. "Відтворювальне господарство".

Тема 2. Слов'янські народи в давнину

Культура лінійно-стрічкової кераміки та її поширення. Неоліт та енеоліт на терені Центрально-Східної Європи. Впливи з Передньої Азії, трипільсько-кукутенська культурна спільність. Дунайська культура. Кочове скотарство Східної Європи. Ремісництво і обробка металів, Балкано-Карпатський центр металургії. Бронзовий вік: переселення племен. Культури кулястих амфор, ямної кераміки, шнурової кераміки або бойових сокир, дзвоноподібних кубків, протобаденська, Чернавода, Баденська. Лужицька культура та її поширення. Катакомбна культурно-історична спільність. Племена зрубної культури. Культура курганних поховань. Спосіб життя, соціальна організація і духовна культура племен бронзового віку. Індоевропейська мовна сім'я. Етногенетичні процеси.

Тема 3. Заселення Балканського півострова слов'янами

Розселення слов'ян. Кочовий світ і Центрально-Східна Європа у VI - X ст. Соціально-політичний розвиток слов'ян в останній третині I тис. Генеза феодальних відносин у Центрально-Східній Європі. Західна Римська імперія і народи Центрально-Східної Європи.

Тема 4. Початок державотворчих процесів.

Гальштатський період та його особливості у регіоні. Кельтська міграція, латенська культура. Іллірійський та венетський етноси. Фракійські племена. Кіммерійці. Поява скіфських племен. Давньогрецькі держави та їхні впливи в регіоні. Грецька колонізація Причорномор'я. Перші державні утворення - Скіфське, Одриське та Боспорське царства. Взаємини скіфів і фракійців з греками. Роль кельтських, фракійських та германських племен у

розвитку регіону. Римська політика на Балканах та у Центральній Європі, взаємини римлян з племенами регіону. Криза Римської імперії і "Велике переселення народів". Етногенез германських і слов'янських етносів. Союзи германських і гунських племен. Рухи германських племен. Розселення слов'ян. Античний і варварський світи - зона цивілізаційного контакту.

Змістовий модуль 2. Етнічні і державотворчі процеси у Центрально-Східній Європі IV – XI ст.

Тема 1. Візантійська імперія і слов'яни.

Соціально-політична криза пізньої Римської імперії. Держава і церква. Утворення Візантії: територія, суспільний устрій і культура. Середнє та Нижнє Подунав'я у V ст. Візантія і слов'яни. Християнізація слов'ян. Народи Центрально-Східної Європи на зламі I та II тис.

Тема 2. Перші слов'янські держави – Держава Само, Велика Моравія.

Норманська теорія. Анти норманізм. Держава Само, Карантанія, Велика Моравія. Протоболгари і Перше Болгарське царство. Проникнення протоболгар на Балкани і утворення Першого Болгарського царства. Етнічна та політична еволюція Болгарії до середини X ст.

Тема 3. Сербська держава.

Виникнення Хорватської держави і проголошення Королівства Хорватії. Міста-держави у Далмації (Дубровник, Спліт, Задар). Утворення Сербської держави та її розвиток. Слов'яно-германське сусідство і суперництво.

Тема 4. Давньопольська держава.

Характеристика джерел та історичної літератури з історії стародавньої Польщі. Найдавніше населення та ранньослов'янські племена на території Польщі. Виникнення та розвиток феодальних відносин у Польщі в X – першій половині XII ст. Утворення Давньопольської держави, її суспільний та державний лад. Причини боротьби з Німецькою імперією. Стосунки Польщі і Давньоруської держави. Причини, хід та значення антифеодального селянського повстання 1037 – 1038 рр. Прийняття християнства та його історичне значення.

Тема 5. Давньочеська держава.

Характеристика джерел та історичної літератури з історії стародавньої Чехії. Найдавніше населення та ранньослов'янські племена на території Чехії. Виникнення та розвиток феодальних відносин у Чехії в X – першій половині XII ст. Утворення Давньочеської держави, її суспільний та державний лад. Причини боротьби з Німецькою імперією. Стосунки Польщі і Чехії. Прийняття християнства та його історичне значення. Кирило і Мефодій.

Тема 6. Угорське королівство у IX – XI ст.

Характеристика джерел та історичної літератури з історії стародавньої Угорщини. Найдавніше населення та ранньослов'янські племена на території

Паннонії. Поява мадярських племен у Подунав'ї. Створення Угорського Королівства. Особливості формування мадярського етносу.

Тема 7. Полабсько-прибалтійські слов'яни та їх боротьба проти німецької агресії.

Характеристика джерел та літератури. Розселення полабсько-прибалтійських слов'ян за археологічними та писемними джерелами. Господарська діяльність слов'ян. Суспільний лад полабсько-поморських слов'ян. Вендська держава. Боротьба слов'ян проти німецької агресії. Християнізація полабських слов'ян.

Змістовий модуль 3. Піднесення і занепад середньовічних держав (XII – XV ст.).

Тема 1. Чеські землі в XI – XIV ст. Гуситський рух.

Характеристика джерел та історіографія проблеми. Боротьба з гуситським рухом. Ян Гус. Аналіз чотирьох празьких статей. Заснування Табора. Програма таборитів. Вчення про кінець світу. Утворення селянсько-плебейського і рицарсько-бюргерського таборів у гуситському русі. Ян Жижка. Аналіз військового статуту Яна Жижки. Історичне значення гуситського руху та його оцінка в історичній літературі.

Тема 2. Політична роздробленість і відновлення Польської держави

Політична роздробленість Польщі. Утворення об'єднаної Польської держави. Реформи Казимира III. Розширення території Польщі. Кревська унія. Династія Ягеллонів. Станова структура суспільства. Формування станової монархії. Колонізація на німецькому праві. Польща у міжнародних стосунках.

Тема 3. Велике князівство Литовське

Утворення Литовської держави. Велике Князівство Литовське і його розвиток до середини XVI ст. Німецькі держави в Балтії. Становище пруссів, латів, естів. Балтійський регіон у політиці європейських держав.

Тема 4. Білоруські землі у складі Великого князівства Литовського

Характеристика джерел і літератури. Завоювання Великим князівством Литовським білоруських земель. Соціально-економічний розвиток білоруських земель. Зміни у політико-правовому становищі білоруських земель. Боротьба проти литовських феодалів. Культура Білорусії XIII – XV ст. (білоруська мова, освіта, народна творчість, література, братства і школи, Георгій Скорина).

Тема 5. Болгарське царство

Відродження Болгарської держави. Друге Болгарське царство у міжнародних стосунках на Балканах у XII - XIV ст. Розквіт культурного життя. Впливи болгарської культури на Центрально-Східну Європу. Завоювання Болгарії османами.

Тема 6. Міста Далмації у XI – XV ст.

Характеристика джерел. Розвиток феодальних відносин у Далмації.

Зростання міст Далмації у XIII – XIV ст. Ремесло і торгівля. Міське право. Основні принципи міської правової системи. Соціальні відносини у містах Далмації.

Тема 7. Угорське королівство в XII – XV ст.

Піднесення Угорського Королівства. Суспільний устрій та ідеологія. Соціальні стосунки. Селянські війни XV ст. Опір османській експансії.

Тема 8. Виникнення Волоського і Молдавського князівств

Характеристика джерел та літератури. Суспільно-політичний устрій та соціально-економічне становище Волоського князівства. Утворення Молдавського князівства. Культура Волоського та Молдавського князівств. Історичне значення появи Волоського та Молдавського князівств в історіографії.

Тема 9. Хорватські землі у XII – XV ст.

Унія Хорватського та Угорського королівств. Соціально-економічний і суспільно-політичний розвиток Хорватських земель у XII – XV ст. Експансія турків-османів у Хорватії. Культура Хорватії у XII – XV ст.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ

Абодрити (ободрити, бодричі) – плем'я полабських слов'ян.

Авіньйонський полон пап – період з 1309 по 1378 р. коли резиденція керівників римо-католицької церкви перебувала не в Римі, а в французькому місті Авіньйон. Переїзд папи Климента V до Авіньйону у 1309 р. був зумовлений як підтримкою французького короля Філіпа IV Красивого так і гострими конфліктами між римськими аристократичними родинами. “Полоном” цей період в історії католицької церкви можна назвати лише умовно. Швидше йдеться про співпрацю римських пап із найсильнішими на той час християнськими королями Західного світу. Всі папи цього періоду були французами. Французами була більшість членів колегії кардиналів. У результаті інститут папства суттєво втратив свою роль у Європі оскільки інші європейські монархи почали намагатися вийти з-під його впливу. Водночас повноваження папи в середині церкви, прибутки його казни суттєво зросли. Після повернення папи Григорія XI до Риму в 1377 р. відбувся т. зв. “Великий західний розкол” – коли одночасно було два папи римських – один в Авіньйоні, а другий в Римі.

Агіографія – жанр християнської літератури, в якому описуються життя святих та монахів, а також наукова дисципліна, що вивчає історію написання житій. Агіографія допомагає вивчати середньовічну історію Центрально-Східної Європи завдяки аналізу житій святих Кирила і Мефодія, Войцеха, Єфросинії Полоцької та багатьох інших.

Адамітство – єретичне вчення, що отримало поширення спочатку у Західній, а згодом і в Центрально-Східній Європі. Його прихильники в ім'я спасіння людства пропонували відкинути усталені порядки і повернутися до первісного способу життя, подібного до того, яким жили Адам та Єва. На заклик свого наставника – монаха Теодосія – болгарські прихильники адамітства покидали свої родини і оголеними збиралися в пустинних місцях, демонструючи загальну “рівність”. Про розмах загрози адамітства для православ'я засвідчує те, що церковний собор 1355 р. оголосив йому потрійну анафему, після чого Теодосій публічно зрікся цього вчення.

Акростик – податок, який сплачували міста Далмації правителям Сербії.

Аліленгій – податок у Візантії, що сплачувався солідарно сусідами неплатоспроможного.

Анафема – у християнстві відлучення єретиків або непокаянних грішників від церкви з оголошенням довічного прокляття. Активно застосовується від

часів Халкідонського собору 451 р., хоча вперше проголошено у 325 р. на I Вселенському соборі – анафема аріанству. Право проголошувати анафему мають винятково вищі церковні ієрархи. Анафема є актом охорони вірних церкви від осіб, які порушують її уставлені канони і цінності. На практиці найчастіше анафема використовувалася як засіб політичної боротьби з метою дискредитації ідейних супротивників. У 1054 р. після поділу церкви на католицьку та православну, римський папа Лев IX та константинопольський патріарх Келуарій проголосили один одному анафему, яка була скасована лише у 1964 р. Для історії Центрально-Східної Європи важливе значення мало проголошення наступних анафем: 325 р. – анафема аріанству; 518 р. – анафема євтихіанству; 536 та 633 рр. – анафема монофізітам; 754 р. – анафема іконо вшануванню проголошена на іконоборчому соборі у Константинополі; 843 р. – анафема іконоборцям оголошена на Константинопольському соборі; 1054 р. – римський папа Лев IX та константинопольський патріарх Келуарій проголосили один одному анафему, яка була скасована лише у 1964 р.

Анімізм – віра в існування душі та духів, віра в одухотворення сил природи, тварин, рослин і предметів, приписування їм розуму, дієздатності і могутності. Звідси виникають поховальний культ, культ предків, розвиток вірувань в загробне існування душі, потойбічне життя. Анімізм тісно пов'язаний з практикою табу – заборони певних дій, що стосуються якоїсь істоти або предмету.

Антропологія – це сукупність наукових дисциплін, що займаються вивченням людини, її походження, розвитку, існування у природному і культурному середовищі. Іноді під цим терміном розуміють науку про походження і еволюцію людини і її рас.

Анфіпат – начальник області, провінції в Римі та Візантії.

Апсида (склепіння) – виступ будівлі, здебільшого півкруглий в плані, перекритий півкуполком або замкнутим півсклепінням. У християнських церквах апсида – це вівтарна частина храму, яка орієнтована зазвичай на схід.

Аріанство – одна із течій у християнстві. Виникла і сформувалася у IV – VI ст. Назва походить від імені її основоположника олександрійського священика Арія. Аріанство виникло і отримало найбільше поширення насамперед у східних провінціях Римської імперії, згодом у Візантії. Деякий час було державною релігією в Римській імперії та окремих варварських королівствах. Є припущення, що християнство вперше появилось в Київській Русі саме у вигляді аріанства. Ідеологи аріанства заперечували божественну природу Ісуса Христа, його єдиносущність з Богом-Отцем. Аріани вважали, що Христос не вічний, оскільки створений Богом-Отцем і тому не є рівним

йому, а лише схожий на нього. Духовенство в аріан не було привілейованою групою. Боротьба між аріанами та їхніми опонентами стала причиною проведення I Вселенського Собору у 325 р. у м. Нікея. На ньому ієрархи християнської церкви засудили аріанство як ересь і затвердили Нікейський Символ Віри з вченням про єдиносущу Трійцю. Проте вже незабаром імператор Костянтин розпочав діалог з аріанами і вони відновили свої позиції, особливо зміцнившись у Константинополі. Лише у 381 р. імператор Феодосій I домігся на соборі у Константинополі заборони аріанства. Аріанські церкви залишалися державними у готів, вандалів, бургундів, лангобардів. Із германських племен спочатку лише франки виступили опонентами аріан. Частину аріанських держав було знищено разом із їхньою церквою в часи візантійського імператора Юстиніана. Саме Візантія зуміла успішно знищити аріанство як явище. Лише під час Реформації у XVII ст. аріанство відродилося хоча і в дещо зміненому вигляді. Боротьба з аріанами стала головним аргументом для утвердження догмату про Святу Трійцю. Суперечки ж навколо цього догмату спричинили у 1054 р. розкол християнства на православ'я та католицизм.

Археологічна культура – стійка сукупність типів археологічних решток, об'єднаних спільною територією, які змінюються та розвиваються у взаємозв'язку. За кожною археологічною культурою стоїть окремий народ чи група споріднених народів. Виділення археологічних культур із загального масиву археологічних джерел дозволяє дослідити проблеми історії дописемного періоду – з'ясувати спосіб господарювання, соціального устрою, етнокультурної специфіки спільнот, відтворити етногенез окремих народів, їхні господарські зв'язки, міграційні процеси тощо. Назви археологічних культур умовні, мають різну природу, найчастіше культури називають за певною відмінною ознакою: 1) форма, або орнамент посуду (культура кулястих амфор, культура шнурової кераміки); 2) обряд поховання (ямна культура, катакомбна, зрубна); 3) за назвою місцевості, де були вперше знайдені найтиповіші пам'ятки даної культури (трипільська культура, зарубинецька культура).

Археологія – це історична дисципліна, яка вивчає минуле людства за речовими джерелами.

Архітектура – мистецтво і наука будувати, проектувати будівлі та споруди, а також сукупність (власне система) будівель і споруд, які формують просторове середовище для життя і діяльності людей відповідно до законів краси.

Архонтопул – син князя, представник князівського роду.

Бабуні – еретики, найчастіше представники богомільського руху в Сербії.

Багаїни – нижча верства тюрко-болгарської знаті.

Багатур – воїн особистої охорони хана у Болгарії та деяких інших (переважно тюркських) країнах. В українській мові від цього терміна походить слово “богатир”.

Базиліка – прямокутна споруда, розділена усередині рядами колон або стовпів на 3-5 частин – нав. Середня нава, найвища, освітлюється через вікна над дахами бічних нав і зазвичай закінчується пів-круглим виступом – апсидою. Перед входом до базиліки знаходиться поперечне в плані приміщення – нартекс (бабінець, притвор). Навідомішими базиліками є Собор святого Петра в Римі, Базиліка Святої Ірини в Константинополі та ін.

Баланча – дрібна монета у містах Далмації XIII – XVI ст.

Балкани (Балканський півострів) – півострів у південній частині Європи. З трьох сторін оточений морями: Адриатичним, Іонічним, Егейським, Мармуровим та Чорним. Умовною материковою межею на півночі є річка Дунай. Зараз на Балканах розташовані наступні держави: Албанія, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Греція, Македонія, Чорногорія, Сербія (частково), Хорватія (частково), Словенія (частково), Румунія (частково), Туреччина (частково).

Бан – намісник області (бановини), чи правитель напівсамостійного князівства, землі на Балканському півострові. Іноді титул “бан” ототожнюють із титулом “герцог”.

Баштина – одна із форм феодальної земельної власності у Болгарії, Боснії, Сербії та Хорватії. Власник баштини міг її продати, подарувати, передати у спадщину. Йому ж належала влада над проживаючими на території баштини селянським населенням. У Сербії власник баштини звільнявся від податків і повинностей, за винятком поземельного податку (“сок”). У Хорватії термін “баштина” вживався також для позначення селянського спадкового майна.

Бенедиктинський орден – найстарший чернечий орден римо-католицької церкви. Заснований святим Бенедиктом Нурсійським біля 529 р. у Монте-Касіно (Італія). Девіз ордену – “Молися і працюй”. Відгалуженнями бенедиктинців стали чернечі ордени цистерціанців, картезіанців, камальдулів та ін. Бенедиктинський орден має і жіноче відгалуження. Також у структурі ордену А. Шептицьким було створено греко-католицьке відгалуження. Бенедиктинці зосереджувалися на молитвах, інтелектуальних заняттях, релігійному мистецтві, місіонерській роботі. До відомих монахів цього ордену належали святий Августин Кентерберійський, святий Адальберт

Празький. Окрім держав Західної Європи бенедиктинці активно діяли в Польщі, Чехії, Хорватії, Угорщині, Словаччині.

Богомили (богомилство) – назва релігійної течії X – XV ст. на Балканах. Її засновником вважався болгарський священик Богомил. Богомили навчали, що на протязі всього періоду Старого Заповіту людьми керували сили старшого сина Отця Небесного Сатанаїла, і посилали на них Всесвітній потоп, Вавілонське стовпотворіння і т. д. Ісус Христос, загинувши на хресті як смертна людина, завдяки своїй Божественній сутності, зумів скинути Сатанаїла до пекла. Дуалізм богомилів підкреслювався ідеями, що у світі є дві основи – добро і зло, творець світла і творець ночі. За твердженнями супротивників богомили не шанували Богородицю, заперечували чудеса Ісуса Христа, не шанували ікон, глузували з християнських мощей. Богомилство неодноразово засуджувалося на церковних соборах як ересь. У 1182 р. такий собор, наприклад, відбувся у Сербії, що однак не завадило існувати богомилству у цій країні ще два століття. У Болгарії богомилство набуло рис антивізантійського, соціального протесту, руху за визволення країни з-під візантійської окупації. З XV ст. богомилство на Балканах зникло. Його вплив був помітний у Франції, Німеччині та Італії, де поширювалися близькі до богомилства релігійні вчення катарів та альбігойців.

Боїлади (боліади), боляри – бояри в середньовічній Сербії.

Боїли – вища верства тюрко-болгарської знаті у середньовічній Болгарії.

Боністика – це спеціальна історична дисципліна, яка вивчає паперові грошові знаки та бони, що відображають економічне і політичне становище суспільства в ту чи іншу історичну епоху.

Бюргери – 1) у Німеччині – міські жителі; 2) вільні повноправні жителі (ремісники, купці) середньовічних міст Західної Європи, що об'єднувалися в цехи та гільдії; 3) члени міських рад і їх правління. Бюргери у Центрально-Східній Європі, як правило, становили нобілітет (патриціат) – привілейовану верхівку населення міст.

Варлаамітство – релігійно-філософська течія в східному християнстві, що містила певні раціоналістичні елементи. Була поширена Болгарії в першій половині XIV ст. Головні ідеологи болгарин Акінід і грек із Калабрії Варлаам, болгарський монах Теодорит. Вони стверджували, що Бога можна пізнати тільки шляхом вивчення природи та її законів. Варлааміти були ідейними противниками ісихастів. Їхнє вчення оголошене в Болгарії ерессю в 1360 р. на соборі Тирново.

Василевс (Басилевс, Базилевс) – “правитель”, “цар”, один із титулів

візантійських імператорів.

Ватак – чиновник у містах Далмації.

Велика рада – вищий орган комунального самоврядування у містах-комунах Далмації в епоху Середньовіччя.

Велика Схизма – остаточний розкол християнської церкви на католицьку і православну, що відбувся у 1054 р. Суперечності між константинопольським патріархом і папою римським накопичувалися тривалий час. Вони були і в питаннях церковної догматики, обрядовості і в питаннях церковної юрисдикції. Формально причиною розколу стало прагнення папи римського Лева IX підпорядкувати собі церкви Неаполя та Південної Італії, що з часів імператора Юстиніана входили до юрисдикції константинопольського патріарха. Ситуація була породжена ще й відмінностями у становищі церкви у Західній Європі та Візантії. Якщо в Західній Європі роль римських пап була абсолютною, то у Візантії патріархи підпорядковувалися імператору. Розколу сприяла позиція константинопольського патріарха Михайла Кіруларія та смерть папи римського Лева IX. Керівники християнських церков намагалися подолати розкол на Другому Ліонському соборі 1274 р. (Ліонська унія), Флорентійському соборі 1438 р. (Флорентійська унія), Брестському соборі 1596 р. (Брестська унія). Для зближення церков у XX ст. було започатковано серію переговорів між представниками католицького та православного світів з метою їх зближення – екуменічний рух.

Велике переселення народів – умовна назва сукупності руху цілої низки етносів у Європі у IV – VII ст. на периферії Римської імперії, спричинене вторгненням гунів, що прийшли з прикаспійських степів. Науковці припускають, що міграція гунів та інших кочовиків була зумовлена кліматичними змінами (похолодання, пік якого припадає на 535 – 536 рр., що співпало з піком міграцій). Наслідками великого переселення народів стали виникнення на території Європи нових народів та держав, падіння Римської імперії. Активну участь у переселенні взяли германські (остготи, вестготи, франки, вандали, алемани, свеви, англійці, сакси, юти), кельтські (галли, галати, гельвети, белги, вольки, бітуріги, бойї, лінгойї), слов'янські, тюркські (болгари, гунни), скіфо-сарматські (яси, алани, скіфи) та угро-фінські племена (мадяри, секкеї, чангоші).

Велике переселення слов'ян – складова частина Великого переселення народів, міграції слов'янських племен у V – VII ст., спричинені навалою гунів, ослабленням Римської імперії, а згодом агресивними діями Аварського каганату. Велике розселення супроводжувалося розширенням ареалу проживання слов'ян, що витіснили за Ельбу германські племена, заселили узбережжя Балтійського моря, освоїли Паннонію, значну частину

Балканського півострова (в т. ч. Далмацію, Іллірію, Фракію, Македонію), проникнули на півночі аж до Ладозького озера, а на сході – до верхів'їв Оки та Дону, витіснивши звідти угро-фінів та балтів. Результатом Великого переселення слов'ян стало формування різних обставин для культурно-історичного розвитку розрізненних слов'янських угруповань. Вони активно взаємодіяли з місцевим неслов'янським населенням (германцями, іллірійцями, фракійцями, аварами, гунами, греками, угро-фінами, тюрками та ін.). Крім того накопичувалися відмінності у природно-кліматичних і господарських умовах проживання. Спостерігалася своєрідність культурно-етнічного й політичного оточення в кожному із заселених слов'янами регіонів. Все це загалом призвело до формування трьох гілок слов'ян: східної, західної та південної. Проте, в середині кожної з них і надалі поглиблювалися відмінності. В результаті зі східнослов'янської етнічної групи виділилися і почали формуватися як окремі народи українці, білоруси та росіяни; із західнослов'янської – поляки, чехи, словаки, лужицькі серби та інші полабсько-поморські племена; з південнослов'янської – болгари, серби, хорвати, боснійці, словенці, македонці та чорногорці.

Великий бан – боярський титул, одна з найвищих посадових осіб у середньовічній Валахії. Міг виконувати обов'язки господаря. Титул великого бана є відповідником титулу пиркелаб у Молдавії.

Великий західний розкол – розкол в католицькій церкві у 1378 – 1417 рр., коли одразу два (а з 1409 р. – три) претенденти проголосили себе істинними папами. У результаті боротьби виникла римська лінія, яку представляли Урбан VI, Боніфацій IX, Інокентій VII та Григорій XII, та авіньйонська лінія, представлена Климентом VII та Бенедиктом XIII. Конфлікт посилювався політичними та дипломатичними суперечностями у Європі. У 1409 р. представники обох ліній прибули на собор у Пізі, де позбавили повноважень Григорія XII та Бенедикта XIII і обрали нового папу – Олександра V. Однак розкол продовжувався аж до 1417 р. коли Вселенський собор у Констанці за підтримки імператора Священної Римської імперії Сигізмунда обрав папою Мартина V. Сучасна церква визнає законними після 1378 р. лише пап, що правили в Римі.

“Великодушні” – візантійські найманці, можливо варяги.

Венедська затока – затока поблизу м. Гданська в районі гирла р. Вісла.

Винодольський закон – збірник хорватських законів, одна з найдавніших пам'яток феодального права південних слов'ян. Був утверджений 6 січня 1288 р. за правління угорського короля Ладислава представниками винодольських громад за участі князів і знатних людей у головному місті Винодолу – Новому граду. В XIII ст. Закон містить 77 статей. Винодол був

розташований на узбережжі Андриатичного моря на південь від м. Фіума і складався з автономних громад, кожна з яких групувалася навколо свого міста.

Візантійський стиль – архітектурний стиль, що виник у IV ст. у Візантії. Був продовженням античних архітектурних традицій. Став офіційною архітектурою раннього християнства, отримав поширення на Балканах (Болгарія, Сербія), у Київській Русі. Характерними рисами візантійського стилю були – кам'яні узорі, особлива форма куполів-маківок, аркади, багатий мозаїчний декор, використання складних орнаментів зі звіриними мотивами (леви, грифони, кентаври) та геометричними фігурами.

Військова демократія – форма влади в епоху переходу від родової демократії до політичної організації станового суспільства. Для неї притаманне те, що повноправними членами суспільства вважалися дорослі і здорові чоловіки. Вони повинні були з'являтися на народні зібрання зі зброєю. Без нього воїн не мав права голосу.

Війт – у Середньовічній Німеччині, Речі Посполитій, Чехії посадова особа у містах, що користувалися магдебурзьким правом, міський голова. Посада війта спочатку була спадковою, згодом стала виборною. Війта обирали як правило зі шляхти. До його обов'язків входило керівництво магістратом, місцевим самоврядуванням, місцевим судочинством. За свою службу отримував частину податків та судових оплат.

Вілани – вільні селяни у середньовічній Хорватії та Словенії.

Вільне королівське місто – історична адміністративно-територіальна одиниця, міста, розташовані на землях, що належать королеві. Окрім королівських міст могли ще бути міста лицарські, єпископські тощо. Найбільше королівських міст було у середньовічній Польщі – 141.

Віфліємська каплиця – каплиця у районі Праги Старе Место, одна з найвідоміших історичних споруд столиці Чехії. Побудована у 1391 р. Від самого початку свого існування була призначена для проповідування чеською мовою. Стала відомою завдяки своєму проповіднику і священику у 1402 – 1413 рр. Яну Гусу. У 1620 р. перетворена на католицький храм, а в 1786 р. зруйнована. Після Другої світової війни її було відновлено.

Влахи – романські жителі міст Далмації, Дубровника. Найчастіше цим терміном позначають предків сучасних румунів.

Воєвода – посадова особа у низці середньовічних країн. Обов'язки і повноваження воєводи могли відрізнятися у різних періодах і державних

утвореннях. Як правило під цим терміном розуміли воєначальника, голову військового загону, командира дружини, ополчення, або ж голову військового округу, адміністративної одиниці (воєводства). Призначали воєвод переважно правителі. Воєначальники Київської Русі, середньовічних Чехії, Боснії, Болгарії, Угорщини, Хорватії, Сербії, Молдавії, Валахії, Трансільванії носили такий титул. У Болгарії воєводою могли ще також називати керівника повстанського загону, що боровся проти османського поневолення. У Польщі, Великому князівстві Литовському, Речі Посполитій воєводою називали найвищого державного урядника – управителя двору, заступника правителя в командуванні військом і судочинстві. У XIII ст. воєводою почали називати найвищих урядників земель та князівств, згодом – воєводств. Польські воєводи керували роботою місцевих шляхецьких сеймиків, шляхецьким ополченням, представляв інтереси магнатів та шляхти у місцевому суді. У Московській державі воєводами називали керівників великих військових з'єднань, начальників гарнізонів міст, укріплень.

Воєводська такса – торгівельне обмеження запроваджене у Польському королівстві Нешавськими привілеями 1454 р. Зобов'язувало городян продавати і купувати товари за цінами, встановленими воєводами. Таксація проводилася кілька разів (1465, 1496 рр.), що свідчило про опір населення шляхецьким нововведенням. Таксація суттєво обмежувала права городян (наприклад забороняла їм купувати землю в шляхти, переходити в шляхетський стан), компетенцію міських судів (суперечки між городянами і шляхтою розглядалися в шляхетських судах, а не міських). Воєводська таксація була остаточно затверджена в Польщі Петрковським привілеєм 1496 р. У XVI ст. воєводська такса в діловодстві замінюється близькою за значенням королівською таксою.

Волока (лан) – одиниця вимірювання площі, використовувалася у середньовічній Польщі та Речі Посполитій. Дорівнювала 30 моргам, або 20 десятинам. Її розмір міг коливатися у різних регіонах від 16,8 га до 24,2 га. Широко почала використовуватися після затвердження у 1557 р. “Устави на волоки”. Саме тоді було запроваджено чіткий облік королівської, магнатської, шляхетської та селянської землі, проведено перерозподіл ґрунтів. Волока виступала одиницею оподаткування. Як земельний наділ ділилася на три рівних поля, що відповідало трипільній системі сівозміни.

Волоське право – звичаєве молдавське право, що склалося у XIV – XV ст. з утворенням Молдавського князівства. Волоське право не було записане і тому отримало мале поширення. Стосувалося насамперед вільних селян, регулювало внутрішні відносини у сільській громаді. Волоське право регулювало всі сторони життя волоського села (земельні відносини, порядок спадкування, судові розгляди справ тощо). Наприклад, побутував “звичай пасіки” (порядок користування медом диких бджіл): величина землі під

пасіку визначалася тим, “наскільки у всі боки чоловік міг кинути дубину або сокиру”. У громаді зберігався принцип переважно чоловічого права спадкування (жінка, наприклад, обмежувалась у праві спадкування землі). З розвитком феодальних відносин уже в кінці XIV ст. жінка отримала право на частку в успадкуванні землі. За волоським правом суперечки в середині громади розв’язували старійшини села в присутності всіх мешканців. Волоське право знало інститут співприсяжництва. У разі судового позову відповідач міг виправдатися, представивши свідків, які присягалися у його невинності. Але друга сторона могла спростувати свідчення співприсяжників, представивши подвійну кількість свідків, готових принести присягу (допустиме число співприсяжників не повинне було перевершувати 48 осіб). Існував обов’язок жителів “гнати слід”, тобто колективно ловити “зłodіїв” або “розбійників”, виявлених на території даної громади. Якщо переслідуваний утікав не землі іншої громади, то мешканці першої повинні тільки “голосними криками” повідомити сусідів, що до них перебіг злочинець, і переслідування продовжували вже члени сусідньої громади, і т. д. Коли якась громада губила слід утікача, то вона несла відповідальність за його злочин (наприклад, за вбивство передбачався штраф, який називали “душогубиною”, а коли вбивця не був виявлений, то “душогубину” платило все село). Судові штрафи були настільки високими, що мало хто з селян міг їх виплатити. З поглибленням феодальних відносин, у міру того, як земля переходила до окремих феодалів, роль волоського права зменшувалася. Остаточо воно втратило свою силу в XVI ст. Волоське право отримало поширення, окрім Молдавії, у Речі Посполитій (в т. ч. в українських землях), Словаччині. Його як правило дотримувалися мешканці гірських районів.

Волохи – узагальнюючий термін, що позначає кілька сучасних романомовних народів у Центрально-Східній Європі. Тільки у Румунії та Молдавії волохи зараз становлять етнічну більшість. У Польщі, Чехії, Словаччині, Боснії, Чорногорії волохи були повністю асимільовані слов’янським населенням. Іноді у джерелах волохами (валахами) називали соціальну групу селян, що займалися переважно скотарством у гірських районах Балкан та у Карпатах. В низці держав волохи користувалися спеціальними правами та привілеями.

Волхви – давньослов’янські язичницькі жерці, які проводили богослужіння, здійснювали жертвоприношення, пророкували майбутнє. У кельтів роль волхвів виконували друїди. Волхви виступали головними противниками християнізації народів Центрально-Східної Європи, часто очолювали антихристиянські повстання.

Ворник (палатін) – боярський титул, адміністративна посада в Молдавії та Валахії у часи Середньовіччя. Синонім – придворний суддя, відав палацом господаря, мав після господаря найбільші юридичні повноваження у цих

держав, відав адмініструванням цинутів, виконував окремі судові функції. В Угорському королівстві палатін виступав у ролі найвищого придворного чину, виконував судові та господарські функції, вирішував конфлікти у королівській курії, слідкував за збором податків з королівських маєтків.

Геральдика – це спеціальна історична дисципліна, що вивчає герби, кольорові емблеми, які належать особам, родам чи спільнотам, а також традиції і практику їх використання.

Гіпотеза – це наукове припущення, яке перевіряють у ході експерименту, здогад, положення, яке тимчасово вважається можливо істинним.

Глаголиця – одна з перших слов'янських азбук. Науковці вважають, що саме глаголицю створив святий Костянтин (Кирило) Філософ для запису церковних текстів старослов'янською мовою. Припускають, що могла бути своєрідним тайнописом. Пізніше була видозмінена Мефодієм та його учнями (зокрема Климентом Охридським) у Болгарському царстві у кирилицю.

Глоба – судовий податок у Сербії.

Госпітальєри (іоаніти, Орден кавалерів святого Іоана, Мальтійський орден) – лицарський орден римо-католицької церкви. Заснований у XII ст. Орден мав свою державу в Єрусалимі, на острові Родос та острові Мальта. Особливе піднесення ордену відбувалося в період хрестових походів. Започаткований як добродійна громадська організація. Символом ордену є білий восьмикінецьний хрест на червоному щиті. Орден мав тісні зв'язки з Річчю Посполитою, українськими козаками. Мальтійський 8-кінецьний хрест часто використовувався в геральдиці козацьких гетьманів та старшини (Дмитро Вишневецький, Іван Мазепа).

Госпіти (“гості”) – вільні селяни-колоністи, що в результаті внутрішньої колонізації країни створювали поселення на землі феодала, уклавши з ним угоду. Мали чисельні пільги порівняно з іншими категоріями залежного селянства: не виконували панщину, сплачували лише натуральний оброк і невелику суму грошового чиншу, залишалися особисто вільними, перебували лише у поземельній та судовій залежності від феодала, зберігали право переходу до іншого землевласника, передавали землю у спадщину. Дана категорія селян у Центрально-Східній Європі найчастіше зустрічалася у Польщі та Чехії.

Господарська дума – дорадчий орган при господарях – правителях Молдавії та Валахії у часи Середньовіччя. До нього входили як правило найзаможніші землевласники, бояри зі свити господаря. На них покладалися обов'язки приймати або відхиляти основні документи, видані господарем. За певних

умов дума (рада) жорстко обмежувала владу господаря і суворо контролювала його рішення. Члени господарської думи (бояри, митрополит, єпископи, ігумени відомих монастирів, сини господаря) згадувалися як свідки чи ставили свої печатки на важливих документах (грамотах), виданих канцелярією господаря. Вони допомагали господарю при здійсненні дарчих, на судових процесах, при укладенні договорів з іноземними державами. У господарській думі Валахії перебувало, як правило 10 – 15 бояр, а в Молдавії – 20 – 30. Роль думи і розподіл посад між сановниками в середині неї засвідчують візантійські впливи. Більшість посад у Молдавії та Валахії називалися однаково і не відрізнялися особливою точністю у визначенні повноважень. Серед посадовців, що входили до складу господарської думи були: бан (бенішор), логофет, ворник, казначей, пиркелаб, постельник, стольник.

Готичний стиль (готика) – готичний стиль, що був завершальним етапом у розвитку середньовічної культури європейських країн (XII – XVI ст.). Проявився в основному в архітектурі храмів, соборів, церков, монастирів. На відміну від романського стилю, якому були притаманні круглі арки, масивні стіни і малі вікна, для готики характерні арки із загостреним верхом, вузькі і високі вежі і колони, багато прикрашений фасад з вирізаними деталями, кольоровий вітраж. Усі елементи стилю мали підкреслювати вертикаль. До найвідоміших готичних пам'яток архітектури належать Собор Паризької Богоматері, Собор святого Віта у Празі, Маріацький костел у Кракові, кафедральний собор у Вроцлаві тощо.

Гуляй-город (вагенбург, табор, корраль, лаагер) – пересувне (мобільне) польове укріплення XV – XVIII ст. Складався як правило із комплексу міцних возів, прикритих великим щитами і вибудуваних у вигляді квадрата. Всередині гуляй-города розміщувалася артилерія. Вози зв'язувалися між собою ланцюгами. Вся конструкція могла відбити атаку ворога. Такий спосіб ведення війни найчастіше використовували гусити, а згодом запорізькі козаки. Про використання гуляй-городів відомо з історії Китаю, Англії, Іспанії, Росії та деяких інших країн.

Гусити – назва чеського реформаційного релігійного руху, названого за іменем Яна Гуса. На формування ідеології гуситів вплинули погляди Джона Уікліфа, Матвія з Янова, вальденсів. Гусити визнавали лише Святе Письмо як єдину основу християнської віри. Майже одразу серед гуситів сформувалися два крила – помірковане (чашники) та радикальне (таборити). Проти гуситів було організовано низку хрестових походів. Лише у 1436 р. в Чехії встановився мир. Його було досягнуто лише за рахунок компромісу між чашниками та католиками. У 1452 р. Іржі Подебрад, один із лідерів чашників, захопив Табор. Мирне співіснування католиків і чашників договором укладеним у 1485 р. у м. Кутна Гора. На початку XVI ст. чашники зблизилися

із лютеранами. Великі сподівання чашники покладали на початок Тридцятилітньої війни, але зазнали поразки на Білій горі. Після 1620 р. гусити припинили свою діяльність в Чехії.

Давній час (Стародавній світ) – термін, що описує історію людства з початку писаної історії до середньовіччя. У різних регіонах світу датування цього періоду різне. У Центрально-Східній Європі він охоплює переважно античність – від перших Олімпійських ігор у Греції (776 р. до н. е.) – до падіння Римської імперії у 476 р., чи смерті візантійського імператора Юстиніана I у 565 р.

Двокормне судно – особливо стійкі (схожі на катамарани) вантажні судна у Візантії.

Дедець – голова богомільської громади.

Деспот – один із найвищих візантійських титулів, який давався тільки родичам імператора, переважно його дітям чи братам. Був запроваджений імператором Мануїлом I Комніним. Деспот мав право носити одяг, схожий на одяг імператора. В управління деспотові передавали цілі провінції. Титул деспота запроваджувався з метою нівеляції титулів стратигів. Лише згодом титул почали присвоювати чужинцям – сербам, болгарам, боснійцям.

Деспотія – 1) форма держави, при якій вся повнота влади необмежена законом належить одному володарю – монарху, тирану, або необмеженому диктатору, що одноосібно розпоряджається владою у державі, виступаючи для підданих як пан і господар. Деспотія відзначається повним свавіллям влади та безправ'ям підданих; 2) назва держави на Балканах, що походить від візантійського титулу “деспот”. Відомі деспотії – Сербська деспотія (деспотовина) 1402 – 1540 рр., у Болгарії Відинська деспотія 1322 – 1395 рр., в Албанії 1204 – 1479 рр. Епірський деспотат, а у 1335 – 1444 рр. Князівство (Деспотія) Музака.

Деспотство – напівзалежне, а подекуди й цілком незалежне володіння, яким управляв деспот. Цей титул, що в перекладі з грецької мови дослівно означає господар, надавали найближчим родичам візантійського імператора або дуже багатим і впливовим вельможам.

Динарій – срібна монета, 1/12 соліда.

Діацез – церковно-адміністративна одиниця у римо-католицькій церкві на чолі із єпископом.

Довгі стіни – зовнішній рубіж оборони Константинополя, що тягнувся на 42 км.

Домачанин (домачин) – керівник задруги, старійшина. Домачанин обирався членами задруги одногосно із старших, одружених людей. В окремих випадках домачанином міг стати молодий, але здібний чесний чоловік, а то й жінка. Коли під час виборів домачанина не могли дійти консенсусу – відбувалося жеребкування – випікали хліб із срібною монетою і ламали його. Кому потрапляв шматок із монетою ставав домачанином. Влада домачанина була суто патріархальною. Він проводив суд, виносив вироки і карав членів задруги; розподіляв між ними роботу; виступав посередником між за другою та державою; відповідав за своєчасну сплату за другою податків і виконання нею повинностей, а також за всі злочини і безпорядки здійснені на території, що контролювалася за другою. Домачанин також слідкував за укладенням шлюбів членами задруги. Шлюби укладалися в певній черговості, відповідно старшинства років її членів. Молодші члени задруги не могли одружитися раніше за старших. Водночас влада домачанина не була абсолютною. Усі майнові операції домачанин міг здійснювати лише за згодою домашніх зборів всіх членів задруги, яким виповнилося 20 років. В окремих випадках домачанина могли поміняти, позбавити посади.

Домініканці (“брати проповідники”, “пси Господні”) – католицький чернечий орден, заснований у 1215 р. в Тулузі (Франція) святим Домініком. Символом ордену був чорний із білими плямами собака, що тримав у зумах палаючий факел – вогонь істини. До сфер діяльності домініканців належали – проповідь Євангелія, вивчення наук, освіта, боротьба з ересями, місіонерська діяльність. До домініканців належали Альберт Великий, Фома Аквінський, Маргарита Угорська, Джироламо Савонарола, Джордано Бруно, Томазо Кампанелла. З XIII ст. домініканці активно діяли в Польщі, Великому князівстві Литовському, Чехії, Словаччині, Угорщині. З 1232 р. орден домініканців керував інквізицією. Домініканці залишили чимало своїх храмів і в Україні (монастир домініканців у Львові). В Західній Україні орден домініканців діяв аж до 1939 р.

Дромон – великий військовий корабель у Візантії.

Друїди – жерці у кельтських племенах. Термін “друїди” є близьким до терміну “волхви”, а можливо й тотожний йому.

Друнгарій – командир військового підрозділу у візантійській армії. Як правило цей підрозділ (друнг) входив до складу турми (налічувала 3 друнги) складався із 10 кіннотників. Однак, існували близькі за звучання, але інші за змістом посади – друнгарій флоту (командуючий візантійськими імператорськими кораблями), друнгарій вігли (начальник охорони головного імператорського палацу), та інші.

Дубровницький статут (Книга статутів Дубровника) – одна з найдавніших пам'яток європейського права створена у 1272 р. Дубровницька республіка до 1205 р. перебувала у васальній залежності від Візантії, а з 1205 до 1358 р. під владою Венеціанської держави. Джерелами Дубровницького статуту були Венеціанський статут 1232 р., Сплітський статут 1242 р., звичаєве право Дубровника. Статут закріплював права вищих верств Дубровника (властелів або нобілів), юридично оформлював тверду систему міського управління, прерогативи князя і чиновників. До нас дійшов рукопис XIV ст. у другій редакції, написаний латинською мовою, що включає в себе доповнення за 1272 – 1358 рр. Статут складається з 8 книг, у яких відповідно висвітлюються питання: 1) права та обов'язки посадових осіб міста, належна їм винагорода, а також окремі постанови про права церкви і осіб духовного стану; 2) формули присяги всіх посадових осіб міста (від міського князя до найнижчих чиновників), а також присяги народу на вірність міському князю і венеціанському дожеві; 3) порядок судоустрою і судочинства; 4) питання шлюбно-сімейного права; 5) питання міського землеустрою, нерухомого майна у місті і селі, відносини між власниками землі і селянами; 6) норми кримінального права, а також статті про рабів, піратів та контрабанду; 7) норми морського права; 8) різні доповнення до попередніх норм, внесені у наступні роки. Цей статут діяв у Дубровнику і після виходу міста з-під влади Венеції, але з внесеними до нього змінами і доповненнями, аж до ліквідації Дубровницької республіки у 1808 р.

Дукс (дука) – військова посада і титул імператорського намісника у Візантії, головнокомандувача військ провінції (з IV ст.), який мав також права цивільного адміністратора. Пізніше високе звання в армії і на флоті. У IX – X ст. дукси стояли на чолі провінційних тагм і підкорялися стратигам фем. У X – XII ст. дукс став намісником дукату – адміністративної одиниці на околиці імперії.

Енеоліт – мідний кам'яний вік, охоплює IV – III тис. до н. е. Характеризувався поширенням виробів із міді. Мідні знаряддя вживалися поряд із кам'яними, при чому останні значно переважали. Використання міді людьми вперше зафіксовано на території Малої Азії, звідти досвід обробітку мідної руди разом з мігруючими племенами було перенесено на Балканський півострів, а звідти в Карпатський регіон. Центрами обробки міді були території Болгарії та Хорватії. Найбільш знаковою культурою мідного віку стала культура Трипілья-Кукутені (трипільська культура), поширена на території України, Молдавії та Румунії. Трипільці вміли виготовляти мідні сокири та прикраси. Окрім трипільської культури в Центрально-Східній Європі в мідну добу отримали поширення дещо менші архітектурні культури: культура Боян, культура Гумельніца, культура Вінча, дунайська культура. Представники цих культур вміли будувати храмові комплекси, володіли піктографічним, а то й лінійним письмом, знали вогнево-підсічне

рільництво. Мідний кам'яний вік характеризувався появою у Центрально-Східній Європі окрім землеробських культур ще й культур кочівників – хвалинська культура, самарська культура, ямна культура, середньостогівська культура (с. Деревка Україна). Представники останньої одомашнили коней, велику рогату худобу. Енеоліт також характеризувався консолідацією суспільної організації племен та утвердженням патріархату.

Епіграфіка – спеціальна історична дисципліна, що вивчає стародавні написи, вирізьблені на камені, металі, дереві інших твердих матеріалах.

Епірії – надзвичайні податки і відробіткові повинності на користь держави у Візантії.

Епоха – це певний проміжок часу, що має свої межі – визначні події або процеси у природі, суспільстві, науці чи мистецтві.

Етногенез – процес утворення етнічної спільності, утворення народів на основі різних етнічних компонентів.

Етнос – історично сформована на визначеній території стійка сукупність людей, що має єдину мову, загальні риси й стабільні особливості культури і психології.

Євнух – спеціально оскоплений чоловік, як правило слуга в гаремі. Євнухи, маючи справу з особистим життям правителя, дуже часто ставали секретарями, радниками, посланцями. Вважалося, що відсутність родини та дітей, яким можна у спадок передати багатство чи владу, робить євнухів особливо вірними своєму володарю. Євнухів використовували для управління імперією у Візантії, Османській імперії.

Єпітімія – накладення на людину стягнення за її гріхи, кара. Це своєрідна пам'ятка, урок, вправа, що привчає до духовного вдосконалення, церковно-виховний засіб, що не має гнітити людину, покладаючи непосильні тяготи, а затвердити в ній покаляльний настрій.

Єресь – переконання або вчення, сильно відмінні від загальноприйнятих або традиційних поглядів, зокрема релігійне вчення, сукупність теологічних або релігійних доктрин, ідей, що суперечать визнаному в церкві або релігійній громаді догмату віри або не збігаються з ним, і пов'язане із цим виділення зі складу церкви нової громади, релігійне вчення, що заперечує основи (догми) та організаційні форми панівної церкви. У Центрально-Східній Європі у різний час отримали поширення різні єретичні течії, з якими боролися як православна, так і католицька церкви: альбігойці, аріани, богомили, євстихіани, жидовствующі, катари, маніхейці, монофізити, несторіани,

павликіани та ін.

Єретик – прихильник єретичної ідеології, член єретичної общини. Засновника єретичної ідеології називають єресіархом.

Живопис – вид образотворчого мистецтва, пов'язаний із передачею зорових образів шляхом нанесення фарб на тверді або гнучкі поверхні, а також твори мистецтва (картини, ікони, фрески тощо), створені таким способом.

Жидовствующі (пожидовлені) – антихристиянське вчення, що появилось у другій половині XIV ст. у Болгарії. Поширювалося переважно серед єврейського населення міст. Ідеологи цієї секти заперечували одну із основних догм християнства – що Христос був одночасно і Богом і людиною; не визнавали культу Діви Марії. Вони осквернювали ікони, святий хрест та іншу церковну атрибутику і проповідували старозавітні єврейські релігійні догми, що загрожувало існуванню християнства. На Тирновському соборі 1360 р. Болгарська православна церква оголосила анафему пожидовленим. Їхні послідовники діяли також у містах Далмації, Новгороді, Пскові де піддавалися переслідуванням офіційних церков.

Жудець – адміністративно-територіальна одиниця у середньовічній Молдавії та Валахії, а також у сучасній Румунії. Назва походить від дещо модифікованого слова “жуд” – суддя. Це пов'язано з тим, що суддя у XV – XVI ст. у дунайських князівствах виконував судові та адміністративні функції. У Молдавії жудеці замінялися цинутами чи повітами. У 1999 р. було здійснено спробу відновити поділ Молдавії на жудеці, але у 2003 р. від цієї адміністративної реформи відмовилися, відновивши поділ на райони.

Жупа – у західних та південних слов'ян: 1) округ, село, 2) рудник, рудний завод; 3) соляна копальня під владою князя чи короля. Першою адміністративною одиницею яку називала “жупа” стала створена у VII ст. на території сучасної Сербія жупа Рашка. Нею керував жупан. Близьким є термін “жупанія” – назва адміністративно-територіальної одиниці в сучасній Хорватії.

Жупан – князь, старійшина у південних слов'ян, правитель територіально-адміністративної одиниці жупи. У IX ст. цей термін застосовувався до представників тюрко-болгарської аристократії в Болгарії. У X ст. його вже використовували хорвати та серби, жителі міст-держав Далмації, а згодом і угорці, словаки. В Угорщині від слова “жупан” появилася похідний титул “ішпан” – граф.

За звичаєм рицарів – формула із середньовічних правових актів, буквально “на пільгових умовах”.

Задруга – родинна спільнота патріархального типу, патріархальна сім'я, що складається з низки малих сімей, пов'язаних родинними, економічними та територіальними зв'язками. Джерела фіксують наявність задруги у чехів, поляків, росіян аж до XVI ст. Особливо була поширена на Балканах (Болгарія, Сербія, Боснія) до кінця XIX ст., а в поодиноких випадках траплялася навіть наприкінці XX ст. Зазвичай задруга складалася з кількох поколінь однієї чи кількох сімей на чолі з найстарішим членом роду – домачанином. Домачанина обирали всі дорослі чоловіки задруги. Основні питання вирішувалися на загальних зборах. Всі члени задруги проживали разом і спільно обробляли землю, яку не могли самотійно успадкувати. Члени задруги іноді жили в одному будинку, а іноді одна задруга охоплювала ціле село. Дівчина, що одружувалася покидала батькову задругу і переходила у задругу чоловіка. Задруги об'єднувалися у жупи, а кілька жуп утворювали плем'я.

Зем'яни – соціальна верства у Польському королівстві та Великому князівстві Литовському, військовозобов'язані, заможні землевласники, шляхта в середньовічній Польщі. Яке правило проживали в королівських володіннях, і були васалами короля чи магнатів. З XV ст. зем'янами почали називати всю польську шляхту. До початку XIX ст. більшість представників цієї категорії збідніли і по суті перетворилися на категорію заможного селянства. Часто на них покладали поліцейські функції.

Земські дошки – книги, що велися приблизно з 1260 р. у вищому шляхетському суді Чехії – Земському суді. У них фіксувалися всі зміни у володінні шляхетською нерухомістю.

Золота булла Андрія II – грамота угорського короля, що стала одним із перших в європейській історії документів, що обмежувала права монарха. Вона закріплювала права і привілеї угорського дворянства та духовенства: звільняла їх від податків, надавала право судочинства у комітатах, обмежувала військову службу територією Угорщини. Булла забороняла прийом на вищі державні посади іноземців, і забороняла іноземцям купувати землю на території Угорського королівства. Золота булла 1222 р. була вимушеним кроком Андрія II. Він згодом намагався відмовитися від неї, діяти всупереч її пунктам. Після тривалого протистояння з магнатами і дворянством Андрій II у 1231 р. був змушений погодитися на компроміс, доповнити і розширити текст булли 1222 р.

Золота булла Карла IV – кодифікація основних імперських державних норм, була прийнята в 1356 р. Законник діяв до кінця існування Священної Римської імперії німецької нації (1806 р.) і надавав Чеському королівству значні привілеї. Документ містить статті про обрання імператора, про права

курфюрстів, про порядок спадкування князів, про рудники, монети тощо. Законник відомий у чотирьох редакціях: Майнцькому, Гейдельберзькому, Франкфуртському-на-Майні, Нюрберзькому. Статті 1 – 23 було оголошено в рейхстазі у Нюрнберзі 9 січня 1356 р., а інші (від 24) – на засіданні рейхстагу в Меці 24 грудня 1356 р.

Золота сицилійська булла – три грамоти надані 26 вересня 1212 р. у Базелі німецьким королем Фрідріхом II Гогенштауфеном королю Чехії Пржемыславу Оттокару I, які підтверджували його королівське звання, можливість передачі його у спадок, а також низку привілеїв. Назва документу походить від золотої печатки короля Сицилії із зображенням бика, прикріпленої до грамот.

Гемон – так візантійські автори називали керівника, провідника в аварів. Близьке до слова “ігумен” – керівник православного монастиря.

Ікомодій – один з головних податків у Візантії.

Іконоборці – представники вчення у християнстві, що заперечує можливість використання образів Бога і святих у богослужінні і суспільному житті. Особливо активізувалося іконоборство у Візантії у VIII – на початку IX ст. Іконоборці вважали священні зображення ідолами, а культ вшанування ікон – ідолопоклонством. У 730 р. імператор Лев III Ісавр заборонив вшанування ікон. У результаті було знищено тисячі ікон, мозаїк, фресок, статуй святих, розмальованих вівтарів у багатьох храмах. У подальшому іконоборство зазнало поразки і було заборонене. Його послідовники у відповідь почали активно переходити в іслам (Коран повністю забороняє використання зображень Бога). Іконоборство було притаманне не лише представникам традиційної церкви, але й еретикам – богомилам у Болгарії, Боснії, Сербії.

Імуністи – представники заможних привілейованих верств суспільства у Середні віки. Як правило належали до стану феодалів і володіли королівськими грамотами (привілеями), що звільняли їх від різних податків та повинностей.

Імперія – могутня військова держава, що об’єднує різні народи і території в єдине ціле з єдиним політичним центром, і відіграє помітну роль в своєму регіоні, а то й цілому світі. Імперія як правило може існувати лише у вигляді монархії (абсолютистської чи конституційної) чи тоталітарного режиму. До сучасних ознак імперії відносять: 1) етнічна неоднорідність населення, наявність привілейованих суспільних станів та етносів; 2) наявність національних окраїн (колоній), країн-сателітів; 3) наявність великого репресивного апарату: армії, поліції; 4) жорстко ієрархічна, як правило авторитарна та одноосібна влада; 5) концентрація політичної, економічної та

фінансової влади в одному центрі; 6) офіційна державна ідеологія (релігія, доктрина); 7) пасивна лояльність населення; 8) експансивна зовнішня політика, прагнення до регіонального або світового панування; 9) деспотична національна та соціальна внутрішня політика. У Центрально-Східній Європі існували впродовж всієї історії декілька імперій: Римська імперія, Візантійська імперія, Латинська імперія, Священна Римська імперія німецької нації, Османська імперія, Австрійська імперія, Австро-Угорська імперія, Російська імперія.

Імунітет – надання феодалу судових, фінансових та адміністративних прав у його земельних маєтках.

Індикт – порядкове число року у п'ятнадцятирічному циклі оподаткування.

Індоевропейці (індо-іранці, арії) – група стародавніх народів індоєвропейської мовної сім'ї, що населяли територію від центральних районів Індії до західноєвропейського узбережжя Атлантичного океану. Спочатку на її позначення використовувався термін “арійці”. Однак у зв'язку із використанням цього терміну у псевдонаукових расових теоріях нацистської Німеччини було запроваджено терміни-синоніми “індоєвропейці” та “індо-іранці”. Дана група народів пройшла досить складний шлях еволюції. Існують щонайменше 4 версії її появи: 1) північнопричорноморська гіпотеза (В. М. Даниленко) доводить, що індоєвропейська спільність зародилася на степовому кордоні Європи та Азії в X – VII тис. до н. е. і пізніше поширилася на Європу та Кавказ, поділившись на три групи. Одна з них, що залишила сліди у вигляді ямково-гребінцевої кераміки, дніпро-донецької та азово-дніпровської археологічних культур неоліту, формувала етнічність населення України; 2) анатолійсько-балканська (І. М. Дьяконов) обстоює ідею індоєвропейської прабатьківщини в Балкано-Карпатському басейні. Деякі племена оселилися на території України: прототохари, пізніше індо-іранці та балто-слов'яни. Матеріальний слід цієї цивілізації – лінійно-стрічкова кераміка V – IV тис. до н. е.; 3) анатолійсько-північнопередньоазійська (Т. В. Гамкрелідзе) пов'язує творення індоєвропейської етнічної спільності з культурою Чатал-Гуюка VI – V тис. до н. е. на кордоні Закавказзя і Верхньої Месопотамії. Пізніше, у III тис. до н. е., ця праспільність розпалася на тохарів, що попрямували на схід (у Центральну Азію), та давньоіндоєвропейців, для яких поволзькі та причорноморські степи стали “вторинною” прабатьківщиною (ямна культурно-історична область); 4) центрально- та південноєвропейська гіпотеза (Б. В. Горнунг) відстоює ідею кількох індоєвропейських зон: одна з них пов'язана з культурою Старчево-Кереш, трансформована в культури Вінча – Тордош і Тиса; друга – з буго-дністровською, а пізніше з трипільською. Близька до цієї концепції гіпотеза В. О. Сафронова, котрий виводить індоєвропейську групу з археологічної культури лінійно-стрічкової

кераміки, виділяючи в ній кілька послідовних етапів: VII – середина VI тис. до н. е. – ранньоіндоєвропейська; V тис. до н. е. – середньоіндоєвропейська; кінець V – IV тис. до н. е. – пізньоіндоєвропейська; IV тис. до н. е. – давньоіндоєвропейська. Впродовж Давнього часу, Середньовіччя, Великих географічних відкриттів індоєвропейські народи розселилися по більшості континентів. На сьогодні вони домінують у понад 90 % країн світу. До індоєвропейців належало багато народів, чия доля була пов'язана із Центрально-Східною Європою: киммерійці, скіфи, сармати, готи, вандалі, іллірійці, фракійці, кельти, італійці, римляни, греки, латвійці, литовці, румуни, молдавани, українці, білоруси, болгарі, лужицькі серби, македонці, поляки, росіяни, серби, словенці, словаки, хорвати, черногорці, чехи та ін.

Ініціація – обряд, звичай, що був поширений у первісних і традиційних суспільствах народів світу, суть якого полягає у переведенні юнаків і юнок у дорослі вікові групи. Ініціація мала на меті підготовку підліткового покоління до виробничого, суспільного, шлюбного і духовного життя в межах своєї групи. Зазвичай ініціації полягали в різноманітних випробуваннях на фізичну силу, спритність, а іноді і витривалість. Часто вони могли супроводжуватися фізичним болем, тортурами тощо.

Інтеграція – процес об'єднання окремих частин в єдине ціле.

Ісихазм – аскетично-споглядалне вчення, в основі якого лежало прагнення відновити безпосереднє спілкування людини з Богом, втрачене внаслідок гріхопадіння Адама і Єви. Щоб досягти означеної мети, основоположники ісихазму – візантійські богослови Григорій Синаїт, Григорій Палама та їхні послідовники – проповідували необхідність фізичного та морального очищення, а отже, й удосконалення людської особистості. З цією метою вони створили систему обов'язкових норм поведінки, яких належало суворо дотримуватися, – покори, терпіння, смиренності. Початково ісихазм сприймався як ересь, але згодом (після церковного собору 1351 р.) він став для візантійської православної церкви і держави офіційною доктриною, спрямованою проти інших еретичних рухів, унії з Римом та розбещеності духівництва. Ісихазм – типове східне філософське вчення, віддзеркалення внутрішніх суперечностей візантійського суспільства, гострого політичного та ідейного конфлікту між православним Сходом і католицьким Заходом. Його прихильник фанатично відстоювали ідею захисту візантійських культурних традицій від натиску західноєвропейського духовного впливу, спричиненого раннім Ренесансом. У Болгарії ісихазм вперше почав поширювати один із учнів Григорія Синаїта Феодосій Тирновський – ігумен Каліфаревського монастиря біля Тирново. Згодом до його поширення долучилися єпископ Роміл Відінський та патріарх Євтимій Тирновський.

Історичне джерело – це носій історичної інформації, що виник як продукт

розвитку природи й культури та відображає той чи інший вид людської діяльності. Виділяють такі види історичних джерел: письмові (записи на папірусі, пергаменті, папері, камені), речові (археологічні знахідки), усні (фольклорні – пісні, казки, легенди), етнографічні (народні звичаї, обряди, побут), лінгвістичні, кіно- фото та фотодокументи. Історичні джерела виступають свідченнями, відображеннями образами, слідами минулого. Вони використовуються для реконструкції і пізнання минулого. Історичні джерела вивчає історичне джерелознавство.

Кабл – середньовічна міра ваги, величина якої не була сталою.

Кавхан (копан) – співправитель хана у Болгарії.

Каган (хаган) – хан ханів, правитель каганату, титул монарха в монгольських та тюркських мовах, що відповідає титулам царя чи великого князя. В Центрально-Східній Європі каганом називали правителів гунів, аварів, половців, тюрків, хозарів і навіть Київської Русі.

Каганат – тип ранньосередньовічної монархії, історичного суспільно-політичного і військового утворення, поширений від Алтаю до Карпат, правителем якого був каган (великий хан). Каганат як правило виступав конгломератом ханств, своєрідною кочовою імперією, і претендував на гегемонію у своєму регіоні. У Центрально-Східній Європі існувало кілька державних утворень такого типу: Аварський каганат (562 – 823 рр.); Імперія (Каганат) гунів (370 – 469 рр.); Хозарський каганат (650 – 969 рр.). Київську Русь в окремих історичних джерелах до смерті Ярослава Мудрого у 1054 р. називали Руським каганатом, а її правителів відпо-відно – руськими каганами.

Кан сюбігі – головнокомандувач війська. Титул болгарських ханів, що вперше вживається за часів правління Омуртага (814 – 831 рр.).

Канонікон – регулярний церковний податок у Болгарії та Візантії.

Капище – давньослов'янське слово, яким позначають частину язичницького храму, розташовану поряд із вівтарем і призначену для установки зображень богів та інших сакральних предметів.

Капіталізм – суспільно-економічна формація, суспільний лад, економічна система виробництва та розподілу, заснована на принципах приватної власності на знаряддя та засоби виробництва, особистої ініціативи, раціональності та ефективності використання наявних ресурсів, експлуатації найманої праці, максималізації прибутку. Сутність капіталізму полягає в економічному примусі до праці – кожна людина має право продати

працедавцю свою робочу силу. Термін “капіталізм” іноді замінюють терміном “ринкова економіка”. У традиційній марксистській історіографії капіталізм приходить на зміну феодализму і утверджується після скасування панщини. Якщо відштовхуватися від цього, то капіталізм у країнах Центрально-Східної Європи прийшов лише в на початку – середині ХІХ ст. Для його утвердження вирішальне значення мали аграрні реформи Наполеона в Іллірії у 1805 – 1807 рр., скасування ним же панщини у Герцогстві Варшавському у 1807 р.; скасування панщини в Австрійській імперії у 1848 р.; ліквідація кріпацтва у Російській імперії у 1861 р тощо. Залишки панщини найдовше у Центрально-Східній Європі зберігалися у Боснії та Герцеговині, де їх ліквідовано лише у 1930-х рр.

Капітан (начальник армії) – посадова особа в середньовічній Угорщині, Трансильванії, що здійснювала адміністративно-політичні, судові та військові функції на території скауну (престолу) – адміністративної одиниці заселеної секеями чи саксами. В окремих жудецах середньовічної Угорщини капітанами називали також вождів чи керівників малих військових підрозділів секеїв.

Капітул – дорадчий орган при єпископській кафедрі, виконував роль церковного суду, колегії або ради духовних осіб при єпископі.

Капітульні книги – книги копій документів, що видані капітулом.

Картузіанці – чернечий орден римо-католицької церкви, заснований у 1084 р. святим Бруно Кельнським у місцевості поблизу Гренобля у Франції. Назва ордену походить від латинської назви першої обителі – Великої Шартрези (Картузії). Офіційно орден затверджено папою римським Інокентієм III у 1133 р. Девіз ордену: “Хрест стоїть, доки крутиться світ”. Серед цілей ордену є: “у тиші усамітнення шукати Бога”, через пошук Бога прийти “до досконалої любові”. Орден картузіанців з кінця ХІІ ст. поширився Європою від Ірландії до Польщі. У 1229 р. було започатковано жіноче відгалуження ордену. Монахи ордену займалися ремеслами, переписуванням книг. Славилися своєю гостинністю та добротністю. Одним із найбільш важливих джерел багатств ордену було приготування та продаж лікеру “шартрез”. Орден зазнав значних потрясінь під час Реформації. В Польщі найвідоміші монастирі ордену виникли в Спішу, с. Картузи біля Гданська та у Березі-Картузькій. Характерною ознакою ордену є обітниця мовчання, котру складають більшість ченців. Про орден у 2006 р. було знято відомий документальний фільм режисера Філіпа Гронінга “Велика тиша”.

Катун – спільнота влахів чи албанців.

Каштелян – намісник короля (князя) в адміністративному окрузі, повіті,

граді у середньовічній Польщі. Йому належала військова, поліцейська влада. Він також мав право брати участь у королівській раді, а у випадку скликання посполитого рушення командував шляхтою свого повіту під час військового походу. Вперше така посада була запроваджена за правління Болеслава I Хороброго. Згодом каштелянів почали призначати у кожне воєводство заступниками воєводи. Як правило каштелянами ставали представники заможної шляхти, магнати. Після трьох поділів Польщі така посада зникла. Дещо пізніше – у ХІХ ст. каштелянами почали називати доглядачів костелів, а каштеляншами доглядачів білизни у лікувальних, лікувально-оздоровчих установах та притулках для дітей, інвалідів, престарілих.

Квадраньїол – міра площі для виноградників в Далмації.

Кентінарій – велика грошова одиниця, дорівнювала 100 фунтам, приблизна вага 32,7 кг срібла.

Кесар – титул візантійського імператора, слово похідне від імені одного із перших одноосібних правителів Римської імперії – Юлія Цезаря.

Кефалія – управитель міста чи області в Сербії, Візантії.

Кирилиця – одна з перших слов'янських азбук, за однією із версій створена братами Кирилом та Мефодієм, а за іншою їхніми учнями у Болгарії у 860-х рр. Іноді її називають староболгарською азбукою. Кирилицею зараз іноді називають групу слов'янських азбук (білоруська, болгарська, македонська, російська, сербська, українська та чорногорська), та азбук неслов'янських народів, що перебували під впливом Росії (абхазька, башкирська, бурятська, казахська, татарська, киргизька, молдавська, монгольська, осетинська, таджицька, чуваська, узбецька та якутська азбуки). Із розпадом СРСР частина народів замінила кирилицю на латиницю (Узбекистан в 1993 р., Азербайджан в 2001 р. тощо).

Кітоніт – імператорський слуга, постільничий.

Клариски (кларисинки) – римо-католицький жіночий францисканський чернечий орден. Заснований сподвижницею святого Франциска святою Кларою Асизькою у 1212 р. Духовність ордену полягає в молитві, бідності та смиренні у дії проповідей Франциска Асизького і святої Клари. В багатьох монастирях дотримуються правила коли спілкування монашок з мирянами відбувається лише через решітку. Клариски одягаються в чорну туніку, підперезану білою мотузкою і білий головний убір з чорним покривалом. Наприкінці ХV орден кларисок поширився на території Польщі та Великого князівства Литовського. Тут їх іще називали бернардинами, оскільки вони спочатку як правило поселялися при чоловічих монастирях бернардинців

(францисканців). Орден кларисок активно діє в сучасній Україні.

Клірики – нижчі церковні служителі, за статусом близькі до залежних людей.

Кмети – термін поширений у Середньовіччі у слов'янських народів і мав різні значення. Спочатку кметами очевидно називали всіх вільних членів общини, племені. В Київській Русі кметами називали княжих та боярських дружинників. У Сербії та Болгарії кметами називали сільських старост; у Боснії і Чехії окремих посадових осіб, іноді окремі категорії селян; у Польщі – селян-кріпаків, що мали повний земельний наділ; у Хорватії селяни-кріпаки.

Кнез (жуде, ватаман) – сільський староста у Модавському князівстві. Користувався певними правами. Жителі села, що перебувало під його керівництвом, відробляли на його користь 3 – 5 днів панщини на рік; двічі на рік селяни мали приносити кнезу подарунки (худобою, сиром, вовною). При одруженні і виході в інше село дівчина мала сплатити кнезу невеликий викуп. Тільки кнез мав право утримувати млин і виноробню. Права кнеза обмежувалися вічем – загальними зборами мешканців села, що збиралося як правило двічі на рік.

Кнез (конте) – намісник міста в Далмації.

Коло – коловорот та інші механізми, які використовувались у гірничовидобувній справі у Сербії.

Коловур – високий військовий титул протоболгарського походження.

Колонада – ряд або ряди колон, об'єднаних горизонтальним перекриттям. У зовнішній композиції споруди колонада застосовується у вигляді портика, або галереї. Колонади можуть бути самостійними спорудами і частинами цілих комплексів будівель, майданів. До найвідоміших колонад світу належать – колонада базиліки Святого Петра в Римі, колонада Казанського собору у Санкт-Петербурзі, колонада Воронцовського палацу в Одесі.

Колони – напівзалежні селяни в Стародавньому Римі та Візантії. За своїм соціальним становищем були близькі до рабів, однак володіли власним господарством, віддавали власнику землі частину врожаю. У IV ст. колони за указом імператора Константина I Великого були прикріплені до землі, перетворившись тим самим на кріпаків.

Колонізація на німецькому праві – постала у XIII ст. в Польщі. Вона означала зміну структури землеволодіння і перебудову юридичних та

господарських відносин. На освоєній території чи землі кількох об'єднаних сіл орні угіддя ділилися порівну на наділи (лани) між селянами, отже кожна родина отримувала від 30 до 43 моргів. Селяни звільнялися від повинностей на користь феодала на період від 8 до 24 років залежно та умовами господарювання. Основним виглядом ренти після закінчення цього часу ставав чинш, тобто грошова виплата, тоді як продуктова рента набувала суто символічного характеру (постачання продуктів до свят; пристрій бенкетів під час сесій у селі). Відробіткова рента (панщина) обмежувалася кількома днями на рік. На користь церкви вносився натуральний податок. Організатором поселення німецькою праві був солтис, який більший земельний наділ ніж інші селяни з його поселення. Пік колонізації німецькою праві припадає на епоху Казимира Великого (1333 – 1370 рр.), коли королівська влада стала цілеспрямовано здійснювати перебудову аграрних взаємин у країні. Королівська канцелярія видала цей час кілька сотень локаційних грамот для новостворених сільських поселень. Ту ж політику центральна влада проводила й у володіннях церкви, забираючи їх у час у королівський домен для проведення аграрної реформи і повертаючи знову на руки церкви. Поселення на німецькому праві у сільській місцевості поступово втрачали свої привілеї. Натомість міста німецького права часто розширювали свої привілеї, здобуваючи т. зв. “магдебурзьке право”.

Колонізація на польському праві – процес внутрішньої колонізації, сільськогосподарського освоєння земель у середньовічній Польщі XIV – XVI ст., паралельній колонізації на німецькому праві. Під час колонізації на польському праві землевласники запрошували як правило польських селян-колоністів із малозабезпечених категорій населення – безземельних, втікачів, жебраків. Їм надавалося право певний час не сплачувати ренту. З ними укладався “чиншовий договір”, у якому фіксувалися їхні майбутні зобов'язання перед паном (чинш), надавалася допомога зерном, реманентом тощо. Селяни зберігали право залишати маєток після виконання встановлених робіт і сплати ренти. Тобто колонізація на перших етапах сприяла покращенню становища залежних селян. Однак в подальшому саме селяни-колоністи з поселень на польському праві найчастіше стали виконувати панщину. Поступово, різними законодавчими актами різниця між поселеннями на німецькому та польському праві була знівельована, й відбулося т. зв. “повторне закріпачення селян”.

Комеси – категорія військово-служилої та придворної знаті, належала до вищих прошарків суспільства середньовічної Угорщини. Мали найрізноманітніші обов'язки: очолювали комітати, міста, збирали королівські податки, контролювали ведення господарства, були головними воєначальниками на місцях.

Коміт – цивільний правитель області (комітату) в середньовічній Болгарії.

Комітат (жупа) – адміністративно-територіальна одиниця в Угорському королівстві. Система комітатів була досить стабільною і відіграла важливу роль у організації угорської держави, надаючи можливість достатньо широко здійснювати самоврядування регіонами і відображаючи інтереси угорського дворянства. Комітати були також низовою ланкою державного управління і делегували своїх делегатів до парламенту. Система комітатів була ліквідована лише з розпадом Австро-Угорщини. Сучасні адміністративні одиниці в Угорщині – мед'є. Кордони і назви мед'є у багатьох випадках збігаються з назвами і кордонами старих комітатів. Термін “комітат” зустрічається у документах з середньовічної історії Румунії, Сербії, Угорщини, Хорватії, Словаччини, українського Закарпаття.

Концепція – це система поглядів на ті чи інші явища, процеси; спосіб розуміння, трактування певних явищ, подій, ідея певної теорії.

Королівська такса – основний державний податок, який сплачували містакмуни Далмації, Хорватії, що перебували під владою Угорського королівства у XIV – XVI ст. Дивіться також термін “воеводська такса”.

Кошицький привілей – юридичний пам'ятник виданий королем Угорщини і Польщі Людовіком Анжуйським у 1374 р. на вимогу польської шляхти. Згідно нього шляхта отримувала низку привілеїв в обмін на визнання права дочок короля на успадкування польського трону. Раніше такі привілеї поширювалися лише на магнатів та вище духовенство. Зокрема, згідно Кошицького привілею: шляхта звільнялася від податків, за винятком 2 грошів з одного поля і 4 грошів з монастирських володінь; шляхта звільнялася від обов'язків будувати та ремонтувати замки, за винятком воєнного часу; усі державні посади могли посідати лише польські шляхтичі; шляхта отримувала зарплату за участь у битвах; шляхта звільнялася від обов'язку будувати мости та міста; шляхта звільнялася від обов'язку утримувати королівський двір під час його подорожей по країні; король втрачав право без згоди шляхти запроваджувати нові податки; король зобов'язувався викуповувати з неволі військовополонених шляхтичів.

Кровна помста – давній принцип, притаманний для родоплемінного ладу, згідно з яким особа, що скоїла вбивство, чи будь-хто з членів її сім'ї (роду, племені) обов'язково мають бути покарані (вбиті) родичами вбитого.

Ктитор – засновник монастиря у середньовічній Сербії.

Культ предків – одна із ранніх форм релігії, що полягає у поклонінні душам померлих предків, яким приписується здатність впливати на життя нащадків.

Культура – сукупність матеріальних та духовних цінностей, створених людством протягом його історії. Є досить багато різних визначень цього терміну. Найбільш спрощеним є наступний: культура – це вміння жити у містах. Іноді термін “культура” ототожнюють із терміном “цивілізація”. Найчастіше під терміном культура розуміють поняття, яке означає певний історичний рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, втілений у типах і формах організації життя і діяльності людей, а також в цінностях, які створюються ними. У підручниках з історії найчастіше розуміють певний алгоритм відомостей про культурні досягнення у галузі освіти, науки, історичних знань, літератури, мистецтва, архітектури, скульптури, музики, побуту тощо.

Кумани – половці, часто під цим словом мали на увазі загалом кочові тюркські племена.

Кумерк – торгівельне мито в Дубровнику.

Курія – один із вищих органів міського самоуправління.

Кустош – один із членів капітулу, опікун бібліотечних чи музейних збірок.

Лавники – члени судової колегії (“лави”) з компетенцією розглядати карні та певні категорії цивільних прав у містах з магдебурзьким правом. Як правило лава складалася з 3-7 членів, що обиралися міською громадою, іноді могли кооптуватися (залучатися) старими членами лави. Очолював лаву війт. В Галичині лава під назвою суд присяжних проіснувала до 1918 р.

Лан – див. волока.

Латеранський собор (Перший Латеранський собор) – собор римо-католицької церкви, що проходив у березні-квітні 1123 р. у Латеранському палаці в Римі після укладення Вормського конкордату (договору) між папою римським та імператором Священної Римської імперії німецької нації. Вормський конкордат підтверджував, що духовна влада походить лише від церкви, а світські правителі не мають права втручатися процес вибрання пап, призначення єпископів та абатів. На Латеранському соборі було засуджено симонію (продаж церковних посад), заборонено священникам та монахам мати дружин чи наложниць, позбавлено мирян права користуватися церковною власністю, гарантувалася недоторканість майна хрестоносців,

Лібра – грошова одиниця у Візантії, середньовічних Болгарії, Сербії, Боснії та Хорватії. Дорівнювала 3,5 кг срібла. У Далмації у XIV ст. лібра складалася із 20 звичайних солідів, а 1 солід – із 12 малих динарів.

Лібурна – швидке судно з однією щоглою і кількома парами весел. Використовувалося слов'янським населенням узбережжя Адріатичного моря для піратських нападів на торговий флот Венеції та Візантії.

Лівонський орден – католицьке військово-державне об'єднання німецьких рицарів на території Лівонії, що існувало у 1237 – 1561 рр. Виник у 1237 р. із залишків Ордену мечоносців, що був розгромлений литовськими племенами. Згодом став філіалом Тевтонського ордену. Лівонський орден проводив активні війни проти Литви, руських князівств і земель. Відмінною ознакою приналежності до ордену була біла мантия з червоним хрестом і мечем на ній. Лівонський орден був втягнутий у війну з Московською державою за правління Івана IV Грозного і в 1561 р. був повністю розгромлений. Отанній магістр Готхард Кетлер визнав себе васалом польського короля Сигізмунда II Августа. Землі ордену були розділені між Річчю Посполитою та Швецією.

Ліонська унія (1274 р.) – була підписана на умовах підпорядкування Константинопольської патріархії Римському апостольському престолові. При цьому візантійський імператор Михаїл VIII Палеолог поставив питання про залежність від Рима також Болгарської та Сербської церков, але вони категорично відкинули цю вимогу, що ще більше загостило болгарсько-візантійські відносини.

Літр – візантійська міра ваги (близько 325 г) і грошова одиниця, що дорівнювала 72 солідам.

Літра – міра золота чи срібла в Сербії.

Литвини – так в Середньовіччі називали слов'янське населення Великого князівства Литовського, або ж все населення цієї держави. Тривалий час термін використовувався для самоназви білорусів.

Логофет – вищий державний чиновник у Візантії. Як правило – це керівник імператорської чи патріаршої канцелярії та архіву. Існували інститути цивільних логофетів – логофет приватного майна, логофет пошти, великий логофет (керівник державного казначейства) тощо. Термін логофет використовувався для позначення керівника канцелярії правителя у Болгарії, Молдавії та Валахії.

Локація – заснування сіл на необроблюваних землях у середньовічній Польщі. Мала характер планомірно проведеної акції. Колоністи одержували “лан” (17 – 25 га) землі, на якому запроваджувалася трипільна система. Упродовж певної кількості років новоприбульці не виконували повинностей і не сплачували податків. Пізніше вони повинні були виконувати повинності, які включали три форми фіксованої в локаційному документі феодалної

ренти – грошової, натуральної та відробіткової. Відносно переважав грошовий оброк – чинш, через що німецьке сільське право йменують також чиншовим. Далі за значенням йшов продуктовий оброк – зерном, птицею, молочними виробами тощо. Відробітки тривали кілька днів у рік – селяни працювали у панському господарстві, виконували транспортні послуги (відвозили своїм реманентом на певні відстані продукцію цього господарства). Два рази в рік селяни замість частування пана в селі сплачу вали йому певну суму.

Люди – найнижча соціальна категорія селян в середньовічній Сербії. Її правове становище визначалося “Законом Стефана Душана”. Термін “люди” обожнювався із візантійськими термінами “парики”, “меропхи”.

Людський оброк – частина зборів з населення області, що належала її жупану.

Люстрація – ревізія королівських володінь, яку проводили спеціальні особи з метою упорядкування доходів скарбниці й забезпечення коштів на утримання найманого війська.

Магдебурзьке право – одна із найбільш поширених систем міського права, правові норми м. Магдебурга, що були зразком для багатьох центральноєвропейських міст. У 1035 р. Магдебург отримав патент на право проводити торгівлю та ярмарки. У 1188 р. ці та інші права міста було зафіксовано у міському статуті. Згідно нього економічна діяльність, майнові права, суспільно-політичне життя та становий стан громадян регулювалися власною системою юридичних норм, що відповідало ролі міст як центрів виробництва і товарно-грошового обміну. З німецьких міст магдебурзьке право було поширене насамперед на міста Сілезії та Моравії, а згодом на все Чеське королівство та всі землі Речі Посполитої, а також на територію Угорського королівства. До 1835 р. окремі випадки використання магдебурзького права були в Російській імперії. У середньовічній Польщі колонізація на німецькому праві здійснювалася як правило із наданням саме магдебурзького права.

Магнати (пани) – представники найвищого соціального стану в низці країн Центрально-Східної Європи – графи, герцоги, князі, територіальні принци. В Польщі, Великому князівстві Литовському, Речі Посполитій магнатами називали духовних та світських сенаторів, державних радників. Вони могли ще фігурувати під термінами “князі”, “королевята”, “велике панство”. В Угорському королівстві магнатами називали князів, графів та баронів, що мали спадкове право на участь в представництві і збиралися в особливій палаті (“стіл магнатів”).

Макроліти – кам'яні знаряддя праці, масивні грубо оброблені, виготовлені з валунів, гальки та ін.

Маніхейство – давня східнохристиянська дуалістична ересь, що виникла у III ст. у Малій Азії, одне з ідейних джерел богомільства. Поєднювала в собі елементи різних віровчень і філософських течій.

Маніхеї – прихильники релігійної течії маніхейства у християнстві.

Манси – селянські господарства, що були створені на монастирській землі і виконували для монастирів певні служби, повинності та сплачували певні платежі. Як правило належала категорії селян сервів.

Мартурина – натуральний податок (згодом грошовий), який сплачували колони в середньовічній Хорватії. Зафіксовано наявність цього податку у “Законі Винодольським” та деяких інших законодавчих актах Хорватії, Боснії та Далмації.

Матріархат – форма соціальної організації суспільства, в якій керівна роль належить жінкам, особливо матерям великих сімей. Традиційно вважалося, що велика роль жінки у суспільстві була викликана домінуванням збиральництва чи мотичного землеробства над полюванням та рибальством. З переходом до орного землеробства і скотарства роль жінки суттєво знизилася. Наявність матріархату пропагувалася насамперед радянськими істориками та окремими західноєвропейськими мислителями ліберального толку. Однак загалом західноєвропейські та американські історики заперечують наявність матріархату, хоча й припускають, що у минулому існували суспільства, де жінки могли досягати великого соціального визнання і влади, переважаючи повноваження і авторитет чоловіків, але швидше за все мова може йти про більш-менш рівноправ'я статей (егалітаризм), ніж про домінування жінок. Основним прихильником ідеї існування матріархату вважається американський археолог Марія Гімбутас, автор книги “Цивілізація Великої Богині”. Вона стверджує про наявність у неолітичній Європі культу Богині-Матері, а також “абсолютної влади жінки у сім'ї”. На території Центрально-Східної Європи матріархат очевидно існував у VI – IV тис. до н. е. В наступні періоди відомо про наявність певних ознак матріархату в сарматських племенах. Існують припущення про існування матріархату у слов'ян, що нібито підтверджується окремими легендами (зокрема чеські легенди про княгиню Любушу, словацькі легенди про замок Девін у Братиславі тощо).

Мезоліт – середня кам'яна доба, тривала на території Центрально-Східної Європи від 12 до 6 тис. р. до н. е. Початок мезоліту пов'язаний із завершенням останнього льодовикового періоду у Європі і зникненням

мамонтів, шерстистих носорогів, степових бізонів, мускусних биків, гігантських оленів, печерних левів, гієн. Частина тварин – північні олені, хутрянні звірі та інші мігрували на північ. Все це зумовило розвиток знарядь праці, в бік вдосконалення кидальної зброї, появи мікролітичної техніки (використання дрібних крем'яних та кам'яних інструментів), техніка вкладишів (знаряддя з основою з кістки, в яку вкладалися змінні кремінні леза). Епоха мезоліту позначилася для Центрально-Східної Європи наявністю наступних культур: советерр-тарденуазька культура (VIII – V тис. до н. е. – Німеччина, Південна Австрія, Угорщина, Словаччина, Румунія, Молдова); культура Лепенські Вір (Румунія, Молдова); культура лінгбі (Данія, Німеччина, Швейцарія); культура магломазе (VIII – V тис. до н. е. – Англія, Франція, Німеччина, Польща, Швеція, Данія, Норвегія, Прибалтика); свідерська культура (Польща, Білорусія). Наприкінці мезоліту появляються племена – етнокультурні спільноти, зі спільними мовними та культурними традиціями, органами управління, племінною верхівкою – старійшинами та жерцями. Для племені характерні обряди ініціації, табу тощо. У племенах появляються перші парні сім'ї. Це були ще тимчасові утворення, але допомагали відповідально ставитися до виконання колективних дій, колективного присвоєння природного продукту.

Меропхи – згідно “Законника Стефана Душана”, це найбільш чисельна категорія залежних від феодалів селян у Сербії XIII – XIV ст., що мали спадкові права на свій земельний наділ і зобов'язувалися виконувати панщизняну повинність (меропщину) – 100 днів на рік, сплачуючи натуральну, а зрідка і грошову, ренту. Згідно “Законника Стефана Душана” меропхи могли судитися зі своїм паном, навіть якщо ним був цар, якщо він вимагав ренти більше ніж встановлено законом. В подальшому меропхи поступово злилися з іншими категоріями сербського селянства. До видання “Законника Стефана Душана” меропх могли переходити від одного власника до іншого, згідно ж цього законника це право втрачалось. Більш того “Законник Стефана Душана” передбачав низку покарань за втечу меропха, і за сприяння такій втечі.

Мероніти (антоніани) – представники найбільшої Східної Католицької Церкви. Назва походить від імені засновника святого Марона, котрий жив у IV ст. в горах Таурис в Сирії. Були близькими до монофізитів, але на відміну від останніх визнали рішення Халкідонського собору. У XII ст. вступили в контакт з хрестоносцями князівства Антіохія. У 1182 р. відновили свою єдність з Римом. Зараз у світі проживає понад 3 млн. віруючих цієї церкви.

Меропщина – панщина, відробіткові повинності на користь сербського царя.

Месаліанство – давня східнохристиянська дуалістична ересь, споріднена з маніхейством.

Метохія – володіння церкви чи монастиря.

Мікроліти – дрібні кам'яні знаряддя, що виготовлялися на пластині чи відщипі, розміром у кілька сантиметрів. Мікроліти найчастіше бувають прямокутної чи трикутної форми. Використовувалися у пізньому палеоліті, мезоліті та неоліті поодиночі як наконечники стріл, або у складній комбінації як вкладені леза списів, ножів тощо.

Мініатюра – ціла низка термінів у різних сферах, як гуманітарних (мистецтво, живопис, література, театр) та і в точних (комп'ютерна графіка), що означає невеликий обсяг (розмір, формат) предмету. Найчастіше під мініатюрою розуміють твір образотворчого мистецтва невеликого розміру в рукописах, книгах, на полотні, що вирізняється особливо тонкою технікою виконання.

Міський князь – посадова особа у містах Далмації, градоначальник, який обирався городянами на певний визначений термін.

Модій – 1) міра сипучих тіл у Візантії та слов'янських середньовічних державах Балкан. Дорівнювала 8,75 л. У Венеції дорівнював 10 гектолітрам, а у Флоренції 5,5 гектолітрам; 2) міра ваги в середньовічній Польщі, дорівнювала близько 26 кг.

Монголи – група споріднених народів, що розмовляють монгольськими мовами і проживають на півночі Китаю, в Монголії, Російській Федерації. Фігурують в історичних джерелах з X ст. Появилися в Центрально-Східній Європі у середині XIII ст. в зв'язку зі створенням Монгольської імперії. До монголів належать наступні народи: кидані, наймани, ойрати, буряти, халха-монголи, калмики, моголи та ін.

Монофізитство (Євтихіанство) – доктрина в християнстві, що виникла у V ст. Пропагувала наявність лише однієї – божественної природи Ісуса Христа і заперечувала Його досконале людське. На Халкідонському соборі 451 р. монофізитство було оголошене ересю. На початку VII ст. воно розпалося на кілька десятків гуртків та течій. Монофізити найбільш активно діяли у Візантії, де користувалися підтримкою окремих імператорів, імператриці Феодоро, які діяли керуючись своїми релігійними або ж прагматичними міркуваннями, прагнучи ослабити константинопольських патріархів. Оскільки монофізити найактивніше діяли у азійських провінціях Візантії, із завоюванням регіону арабами їхній вплив у візантійському суспільстві суттєво зменшився. На сьогодні до монофізитів можна віднести представників Вірменської апостольської церкви та Ефіопської церкви.

Морг – середньовічна загальноєвропейська одиниця виміру площі, використовувалася переважно у сільському господарстві. Як правило – це розмір земельної ділянки, яку одна людина здатна зорати, скосити, одним запрягом коня протягом світлового дня. У різних регіонах Європи коливалася від 0,33 до 0,17 га. У Польщі дана одиниця вимірювання площі використовувалася до 1939 р. і дорівнювала 0,57 га. 30 моргів (16,8 га) складала 1 лан або 1 волоку.

Музика – мистецтво, засіб створення художніх образів за допомогою звуків та тиші, певним чином упорядкованих у часі.

Мьть – середньовічна сербська міра площі, дорівнювала 1/2 чи 1/14 га землі.

Нажаз – податок, що стягувався у середньовічній Польщі із селян за право випасу свиней у лісі. У Чехії цей податок називали “наріз”.

Нація (в університеті) – братство, земляцтво студентів та магістрів, створене не за етнічним, а за територіальним принципом.

“Не повинно бути ізму” – мова йде про надання кредиту і борги (зокрема дубровницьких купців), причому у разі несплати одним жителем Дубровника не мало бути “ізму”, тобто репресалій, – арештів, штрафів, конфіскації товарів тощо з боку боснійської влади щодо інших дубровницьких купців.

Неоліт – новий кам’яний вік, останній період кам’яної доби. На території Центрально-Східної Європи датується VI – IV тис. до н. е. Характерними рисами неоліту стали поширення кам’яних шліфованих і просвердлених знарядь праці, мотик, кераміки, а також перехід від привласнюючих до відтворюваних форм ведення господарства (поява землеробства, скотарства, ремесла), остаточне утворення суспільного ладу – плем’я, община, рід, сім’я. Саме в цей час у Центрально-Східній Європі було одомашнено собаку, свиню, висівалися злакові – півкова пшениця тощо. Для неоліту Центрально-Східної Європи притаманні культури: культура лінійно-стрічкової кераміки (Старчево, Кереш, Кріш, Караново I – Угорщина, Чехія); культура лійчастого посуду (Південна Скандинавія, Середньоевропейська рівнина); культура Міхельсберг (Швейцарія, Австрія); культура Сескло (Фессалія), культура Вінча (Балкани і Карпати), Караново III (Фракія), Дудешть (Нижнє Подунав’я).

Несторіанство – еретичний рух, що виник у V ст. Його прихильники фактично розділяли боголюдську іпостась Ісуса Христа на дві – божественну та людську, а також відкидали вшанування Марії Богородиці (її вони називали Христородиця) та ікон. Несторіанське вчення помилково приписувалося константинопольському архієпископу Несторію. Засуджене

як ересь на III Вселенському Соборі в Ефесі у 431 р. Несторіанство було поширене на території Сирії, Іраку та Ірану. Несторіанці проповідували християнські ідеї серед народів що населяли Хорезм, Самарканд (Узбекистан), Мерве (Туркменію), Бактрію, Іран, Афганістан, Кавказ, Китай. Несторіанство було поширене серед осетинів, хорезмійців, хозарів, половців, уйгурів, киргизів та ін. Центром несторіанства було м. Ктесіфон в Іраці. Особливо активно несторіанство поширювалося з активізацією арабських завоювань. Воно було однією із державних релігій Арабського халіфату. Тому багато представників інших християнських течій, щоб уникнути переслідувань, переходили саме на несторіанство. Однак вже у IX ст. несторіанство було заборонене в Китаї, а під впливом хрестових походів у XI – XII ст. заборонене у низці арабських держав. Водночас несторіани мали помітний вплив у Монгольській імперії, проте в XIII ст. державною релігією монголів став іслам.

Неф (нава) – повздовжня або поперечна частина простору монументальної споруди, що розташована між рядами колон, або між зовнішньою стіною та повздовжньою колонадою. Найчастіше термін використовують для частин палаців, храмів, вокзалів, станцій метро. Сам термін походить від латинського слова “корабель”.

Нешавські статuti – збірник законів, виданий у місті Нешава за часів правління короля Казимира IV Ягеллончика (1447 – 1492 рр.) у відповідь на вимоги шляхецького ополчення, зібраного для війни з Тевтонським орденом 1454 р., підтвердити й розширити привілеї польської шляхти. Статuti вимагали, щоб король отримував схвалення шляхти на нові закони, на набір війська, або на нові податки. Також вони скасовували виняткове право магнатів заміщати вищі державні посади, регулювали судочинство і місцеве управління, що перебувало в руках магнатів, на користь шляхти. Водночас Нешавські статuti суттєво обмежували королівську владу. Видання законів, вирішення питань війни та миру могли здійснюватися лише зі згоди шляхецьких сеймиків. Також шляхта частково звільнялася від суду королівських чиновників.

Нобілі (племянні люди, племянчі) – вищий прошарок феодального суспільства у середньовічних хорватів, словенців та жителів Далмації. Основою привілейованого становища племянчів, що виявлялося зокрема у правовому, особистому та майновому імунітеті і праві мати своїх представників у станово-представницьких органах (саборах), була власність на землю – “племянщину”. Саме з племянчів вибиралися члени земського суду. Племянчі мали особливе зібрання, яке виносило постанови обов’язкові для всіх жителів. У м. Полиця племянчі вибиралися із оточення міського князя, затверджувалися сплітським князем за згодом венеційського дожа. У руках полицького князя – представника і виразника інтересів племянчів перебувала

вища судова і адміністративна влада. Становище племічів відобразилося у хорватських юридичних актах, особливо Поліцькому статуті. В XVI – XVII ст. відбувалися численні повстання селян проти гніту племічів. В Угорському королівстві нобілями називали сервієнтів.

Номик – міський чиновник, нотаріус у Сербії та Далмації.

Нумізматика – спеціальна історична дисципліна, що вивчає старовинні монети як джерело історичних, економічних, політичних і культурних знань, а також історію грошового обігу та монетного виробництва.

Община – форма соціальної (колективної) організації людей, натовп дружніх людей, місцева спільнота, місцева організація та частина суспільства; характерна майже для всіх народів. Виникла за часів первіснообщинного ладу. Її ознаками були спільна власність на засоби виробництва та звичаєві форми самоврядування. З розвитком суспільства, майнової нерівності і приватної власності змінювалась і форма общини: родова (матріархат), сімейна (патріархат), сільська (поземельна). З утворенням великого феодалного землеволодіння втратила незалежність, перетворившись на залежну від панівних верств організацію безпосередніх виробників. Розпалася з розвитком капіталістичних відносин.

Огородники – соціальна категорія населення у Великому князівстві Литовському, Речі Посполитій. Це селяни, які згідно “Уставі на волоки” наділялися невеликими ділянками землі (3 морги, або біля 1,5 га). Їх селили в села по 10-20 дворів поряд із фільварками. За наділ огородники працювали один день в тиждень без коня, а їх дружини 6 днів протягом літа. Під час волочної реформи огородниками ставала як правило челядь. У XVIII ст. огородниками стали називати жителів сіл і містечок, що мали лише хату та город.

Однодеревок – човен-довбанка, величина якого залежала від розмірів дерева і від того, чи були її борти збільшені за допомогою дощок.

Оппідіум – тимчасове місто-фортеця у Римській імперії, кельтів, іллірійців та деяких інших народів Центрально-Східної Європи. Як правило оппідіуми були оточені ровом та земляним валом, а їхнє планування залежало від ландшафту місцевості. Кельтські оппідіуми мали кам’яні стіни і прямокутне планування. Період з кінця II ст. до н. е. – I ст. н. е. вважається часом розквіту оппідіумів. Сьогодні термін оппідіум використовують для назв укріплених поселень доримської доби. Найвідомішими оппідіумами є – галльський оппідіум Бібракта у Франції, кельтські оппідіуми Глауберг, Манхінг та Хойнебург у Німеччині. Самі кельти називали свої укріплення “дун”, “дунум”, або ж “бріга”. Звідси походять назви багатьох міст Європи, в

т. ч. і Центрально-Східної – Сингідунум (Сербія), Данкелд, Лугдунум, Верден (Франція) тощо.

Орган – музичний інструмент групи клавійно-духових інструментів. Звук в органі створюється завдяки нагнітання повітря в труби різного діаметру, довжини, матеріалу (метал або деревина). Управління органом здійснюється зі шпільтишу (тобто, ігрового столу), пульта управління, де містяться ігрові механізми (клавіші, педаль тощо) та механізми включення та виключення регістрів, допоміжних засобів. Гра на органі здійснюється за участю обох рук та ніг органіста, з допомогою (або без) асистента. У розпорядженні органіста є один або декілька мануалів (клавіатур для рук) та педаль (клавіатура для ніг). Переважна більшість органів розташована в церквах (християнських – римського обряду, протестантських, але не церквах візантійського обряду), концертних залах, музичних навчальних закладах (академіях, консерваторіях, училищах).

Оргія – візантійська міра довжини, дорівнювала приблизно 2 м.

Орден мечоносців – одне із відгалужень ордену тамплієрів.

Отроки – 1) раби у середньовічній Сербії; 2) молодший дружинник в Київській Русі; 3) застаріле слово – “юнак”, “підліток”.

Павликіани – послідовники соціально релігійного вчення павликіанства.

Павликіанство – соціально-релігійне вчення (єресь), що зародилося в VII ст. у Вірменії, а згодом поширилося на території Малої Азії. У VIII – IX ст. частина паликіан переселилася до Болгарії, де вони мали помітний ідейний вплив на формування богомільства. Доктрина павликіан дуалістична, тобто визнає існування доброго і злого богів. Злий бог створив світ, добрий бог – це бог майбутнього світу. На думку паликіан Христос був людиною, доки добрий бог не вселився в нього. Не визнавали Трійці і Старого Заповіту, вели аскетичне життя, але не мали жодного табу на їжу – не дотримувалися посту. Частина павликіан у XVII ст. переселелася у австрійську провінцію Банат.

Пакт – данина хутром в середньовічній Сербії.

Палеоліт – давня кам'яна доба, найдавніший період історії людського суспільства з початку використання кам'яних знарядь праці до появи скотарства та землеробства. В Центрально-Східній Європі палеоліт тривав від 1,5 млн. – до 10 тис. років тому. Найдавніші знахідки залишків предків людини в регіоні відомо біля с. Королеве (Закарпатська область, Україна), с. Ветешселеш (Угорщина). Палеоліт умовно поділяють на нижній палеоліт (1,5 млн. – 200 тис. років тому); середній палеоліт (200 – 40 тис. років тому);

верхній палеоліт (40 – 10 тис. років тому). Для нижнього палеоліту характерно поширення гомінідів виду *Homo erectus* (людина прямоходяча); для середнього палеоліту – вид *Homo neanderthalensis* (неандертальці, або ж палеоантропи); для верхнього палеоліту – вид *Homo sapiens* (людина розумна, неоантроп, сучасна людина). Найбільш відомі археологічні пам'ятки, що стосуються неандертальців – Кіік-Коба, Заскальна, Амвросіївка, Молодове (Україна), Шалі Галовце (Словаччина), Шипка (Моравія), Шубаюк, Балатонваш (Угорщина), Віндія (Хорватія), Берн (Швейцарія). Археологічні пам'ятки перших кроманьйонців – Мізин, Межиріч, Добранічівка, Пушкарі (Україна), Шолвар (Угорщина), Елькніца, Борнене (Німеччина), Костенкі (Росія), Дольні Вестоніце (Чехія) та ін. У період верхнього палеоліту появилися перші археологічні культури – орін'якська (використання лука і стріл), граветська, мадленська. Появляються перші житла із каркасом із кісток мамонтів. Поширюються також примітивні форми релігії – тотемізм та анімізм.

“Палеологівський ренесанс” – період останнього піднесення культури Візантії, хронологічно охоплює 1261 – 1453 рр. і співпадає із часом правління династії Палеологів. Характерною рисою мистецтва Візантії в цей час стає зображення людей та різноманітних об'єктів на золотому фоні, без використання пейзажів на задньому плані. Ренесанс епохи Палеологів ознаменувався також заміною коштовної мозаїки фресками, зростанням сюжетів іконопису із залученням тем із апокрифічних Євангелій. Найбільш відомими пам'ятками Палеологівського ренесансу є ікони Михаїла Астрапаса і монаха Євтихія – візантійських іконописців із Солонік (“Свята Богородиця Перелепта” в Охриді, “Святий Микита” в Баняні, “Святий Георгій” в Старо Нагоричані), мозаїка “Деїсус” у храмі Святої Софії у Константинополі, фреска “Білий ангел” у монастирі Мілешева (зараз Сербія), церква Христа Спасителя в полях монастиря Хора (Константинополь). Палеологівський ренесанс мав великий вплив на розвиток культури Болгарії, Сербії, Румунії, Росії, Білорусії, України. Частина активних культурних діячів палеологівського ренесансу після завоювання Константинополя турками-османами емігрували в інші країни Європи. Там вони зосереджувалися у монастирях, університетах. У Росії таким найбільш відомим представником цілого напрямку культури став Феофан Грек. У Болгарії палеологівський ренесанс мав визначальний вплив на Тирновську художню школу, проявився і в архітектурі – церква Святого Георгія в м. Кюстенділ.

Панська робота – повинності та побори правителя (деспота) Сербії.

Панщина – відробіткова рента, одна із форм земельної ренти при феодальному способі виробництва. Характеризується прикріпленням до землі безпосереднього виробника, особистою залежністю селянина від поміщика чи духовного землевласника.

Паракіменон – висока придворна посада у Візантії. Начальник кітонітів – охоронців імператорських покоїв. Часто були євнухами.

Парасанг (фарсанг) – давньоперська міра довжини, близько 5,5 (5,6) км. Використовувалася у Візантії.

Парики – основна категорія феодално залежних селян у Візантії, а потім у Болгарії та Сербії. Сплачували феодалу натуральну та грошову ренту, несли відробіткові повинності. Державні парики мали постачати продовольство до двору монарха, утримувати армію, кінні заводи. Парики поділялися на кілька під категорій в залежності від розміру власного господарства і податків, що мали їх сплачувати.

Патерналізм – система політичних відносин, принцип державного управління або політична практика, при якій одні політичні суб'єкти поводять себе щодо інших як батько до дітей у патріархальній сім'ї. У першу чергу мається на увазі політика держави та її інституцій щодо громадян та суспільства. Патерналізм у Центрально-Східній Європі проявлявся у часи Середньовіччя, а також під час домінування у тій чи іншій державі регіону авторитарних режимів і слабкості громадянського суспільства. Під час домінування патерналізму для більшості суспільства політична свобода полягає у сліпому і безумовному виконанні державних законів.

Патрикій – один з вищих титулів візантійської родової аристократії, походить від давньоримського звання “патрицій”.

Патристика – філософія і теологія отців церкви, тобто духовно-релігійних лідерів християнства до VII ст. Вчення вироблені отцями церкви стали основами християнського релігійного світогляду. До патристики належать твори “мужів апостольських” – безпосередніх сучасників апостолів; твори аполегетиків християнства – Юстина Філософа, Афінагора, Таціана, Тертуліана; творців системного християнства – Афанасія, Климента Олександрійського, Орігена, Василя Великого, Григорія Богослова, Григорія Ниського, Августина Аврелія (Блаженного), Пелагія, Йоана Золотоустого, Йоана Дамаскіна та інших.

Патріархат – форма соціальної організації суспільства, у якій чоловік є основним носієм політичної влади і морального авторитету, здійснює контроль над власністю, а батьки у сім'ях володіють владою над жінками та дітьми. Патріархат утвердився в період неоліту та енеоліту і був пов'язаний із поширенням землеробства. Кочові племена та народи перейшли від матриархату до патріархату дещо пізніше. Є припущення, що на ранніх стадіях існування людства панував егалітаризм – відносно рівноправ'я

чоловіків та жінок, яке і було замінено патріархатом.

Первісне суспільство – період в історії людства від появи людини – до появи перших держав, цивілізацій та писемності. Мав різну тривалість та хронологічні рамки у різних частинах світу. На території Центрально-Східної Європи розпочався орієнтовно 1,5 млн. років тому, а завершився в I тис. до н. е. Характеризувався біологічною еволюцією людини, виникненням людини сучасного типу (*Homo sapiens*), освоєнням людиною всіх територій регіону, переходом від привласню вального до відтворювального господарства, виникненням ранніх релігійних уявлень та формуванням суспільних форм родової і родоплемінної організації.

Перпер (гіперпірон) – грошова одиниця у Візантії, середньовічній Болгарії, Сербії, та Дубровнику XII – XV ст. Спочатку була запроваджена у Візантії Олексієм I Комніним на заміну здевальвованого соліда в 1092 р. Як правило це золота монета вагою 4,4 – 4,5 г із зображенням правителя (візантійського імператора наприклад) з однієї сторони, і з зображенням Ісуса Христа, Діви Марії чи святих на іншій стороні. Перпери в різні епохи мали різний вміст золота і різну вагу.

Пиркелаб – боярський титул, керівник фортеці і прилеглих до неї земель, згодом військовий та адміністративний керівник адміністративної одиниці – цинуту, важлива посадова особа у середньовічній Молдавії та Валахії.

Підкоморій – посада у середньовічній Польщі, Великому князівстві Литовському, Речі Посполитій, Російській імперії. Особи, що обіймали її розглядали земельні суперечки між шляхтою у підкоморному суді, опікувалися шляхецькими вдовами та сиротами при судовому розгляді. Як правило це була виборна посада. Часто підкоморіями ставали представники відомих магнатських і шляхецьких родів. Помічників підкоморія називали коморниками. Вони обмірювали спірні земельні ділянки, а також могли за дорученням підкоморія займатися дрібними справами.

Підсудок – заступник чи помічник земського судді у земському суді. Обирався із шляхти і затверджувався королем. Така посада існувала в Польщі, Великому князівстві Литовському, Речі Посполитій, Російській імперії.

Піст – дотримання певних обмежень щодо їжі протягом певного періоду часу, добровільне самообмеження людини від того, що забирає найбільше її уваги, думок (це може бути їжа, перегляд телевізійних передач, використання Інтернету, соціальних мереж, негативне ставлення до людей). Дотримання посту зумовлене дотриманням релігійних доктрин. Конкретна форма посту – його тривалість, від чого саме слід утримуватися, визначаються приписами

конкретної релігії, бажаннями та можливостями людини.

Плебеї (плебс) – термін, що виник у Стародавньому Римі. Спочатку так називали тих жителів Риму, що були нащадками прийшлих чи завойованих сусідніх народів. Плебеї Риму не володіли політичними правами. Вже в III ст. плебеї злилися з патриціями в нобілітет. У Середньовічній Європі плебеями називали міську бідноту, людей незнатного походження.

Плем'я – тип етнічної спільноти людей, що об'єднані спільним походженням, мовою, вірою і звичаями. Перші племена на території Центрально-Східної Європи появилися ще в епоху мезоліту одночасно з появою родів. Плем'я утворюється на основі родів, що мають спільне походження, й ґрунтується на кровноспоріднених зв'язках між його членами. Як правило плем'я складається з парної кількості родів (2, 4, 6). У міру розвитку людського суспільства племена могли володіти власним самоврядуванням, мати племінну раду, військового і цивільного вождів, жерців, племінну знать тощо.

Племінщина – родова вотчина у південних слов'ян, спадкова земля разом зі спадковим майном, отриманим від предків.

Повеля – грамота, дарчий чи договірчий акт у Боснії.

Повоз – середньовічна селянська повинність, полягала у виконанні селянином для поміщиків послуг із перевезення продуктів сільського господарства та промислів, постачання коней, підвод, фуражу тощо.

Подворове – основний державний податок у середньовічній Польщі, що стягувався з кожного двору рогатою худобою або вівцями.

Подеста – найманий градоначальник походженням з іншого міста. Обирався раз на рік, відміну від посади міського князя, термін правління якого не був визначеним. Як правило, після обрання на посаду приводив із собою військовий загін і кілька фахівців-адміністраторів.

Подимне – основний державний податок у низці країн Центрально-Східної Європи, що стягувався з окремого господарства – “диму” – грошима або зерном.

Поліцький статут – одна з пам'яток феодального права південних слов'ян, збірник законів Поліцької республіки (міста-комуни Поліца). Перша з частин статуту, що дійшла до нас, датована 1440 р., надалі він не раз перероблявся, і статті в ньому розташовані не в хронологічному порядку. Статут написаний кирилицею на давньохорватській мові і містить 278 статей. У ньому

закріплено норми кримінального права, судового процесу та судоустрою, а також цивільно-правові норми. Значна увага у документі відводилася питанням приватної власності. Окремі соціальні стани згадані в статуті зустрічаються в інших слов'янських законодавчих пам'ятках – “Руській Правді”, “Законнику Стефана Душана” та ін.

Пом'яники – поминальні записи померлих.

Поротники – співприсяжні на суді у Сербії.

Портар (ушієр, хатман) – боярський титул, посадова особа у середньовічній Молдавії та Валахії, що відповідала за стан кордонів і прийом іноземних послів, а в окремих випадках здійснювала керівництво військом.

Посадник – 1) кріпосний селянин у Которському окрузі в Далмації; 2) намісник князя у землях, що входили до складу Київської держави у X – XII ст., управляючи певною областю, був зобов'язаний збирати й доставляти князю данину; 3) вища державна посада у Новгородській (XII – XV ст.) і Псковській (XIV – XVI ст.) республіках до їх завоювання Московським князівством. Обирався вічем з середовища бояр і був головою державної адміністрації та суду. Посадник командував військом, контролював князя, очолював військовий суд тощо.

Постанови Петрковського сейму (1496 р.) – законодавчий пам'ятник, прийнятий на шляхецькому сеймі у м. Петркові, згідно з яким обмежувалося право селян залишати свого поміщика. Згідно однієї із його статей дозволялося лише одному сину у сім'ї йти до міста вчитися ремесла чи науки. Всі інші діти мали залишатися з батьками, щоб обробляти землю. Якщо в сім'ї був лише один син – то він не мав права згідно “Постанов” залишати земельний наділ. Поміщики отримали право шукати селян-втікачів протягом необмеженого періоду. Це завдавало удару по містах, які й насамперед приймали селян-втікачів. Окрім того міщанам заборонялося володіти шляхецькою землею, а відповідно переходити в шляхецький стан. Постанови Петрковського сейму звільняли шляхту від сплати мит на ввезення товарів іноземного виробництва і вивіз сільськогосподарських продуктів, надавали польським шляхтичам виняткове право виробництва і продажу спиртних напоїв (право пропінації).

Постельник (камергер) – боярський титул, посадова особа у середньовічній Молдавії та Валахії, що відповідала за стан житла господаря, наглядала за придворними та слугами при дворі, виступала його таємним радником з повноваженнями міністра закордонних справ.

Практор – збирач державних податків у Болгарії та Візантії.

Премонстранти – католицький чернечий орден, заснований у 1120 р. святим Норбертом Ксатенським в абатстві Премонтре. Відіграв важливу роль у християнізації земель між Ельбою та Одером, в т. ч. полабських слов'ян. Орден також діяв у Франції, Англії, Німеччині, Австрії та Чехії.

Препозит – начальник військового загону (частини легіону).

Пресвітерій – 1) в католицьких храмах простір між нефом та престолом; 2) корпорація або рада пресвітерів (священиків) при єпископі; 3) будинок католицького священика при церкві.

Престольний суддя – місцева посадова особа, що здійснювала судочинство у рамках адміністративної одиниці – престолу на території Трансильванії, Валахії, заселеної секеями чи саксами.

Префект – посадова особа в Стародавньому Римі та Візантії. Як правило префект очолював окремий підрозділ урядової адміністрації, суду чи армії. В окремих випадках міг виступати представником монарха в певному регіоні, провінції.

Приписні селяни – колишні вільні дідичі (господарі), віддані правителем у феодалну власність у середньовічній Польщі.

Пристав – судовий виконавець у Боснії, у даному випадку – свідок, необхідний для підтвердження клятви, договору.

Причастя (євхаристія – подяка) – центральне таїнство християнського культу, яке полягає у споживанні віруючими спеціально приготовлених хліба та вина, що символізують Тіло і Кров Ісуса Христа.

Пріор – голова міської виконавчої влади у містах Далмації у X – XII ст.

Прмани – придворні слуги князя у середньовічній Хорватії.

Проведітор – назва посади венеціанського намісника у містах Далмації XIV – XVII ст. Це слово іноді використовують для позначення постачальника продовольства, фуражу, реманенту, зброї для потреб армії.

Провіденціалізм – релігійно-філософський напрямок громадської думки, згідно якого розвиток суспільства, джерела і рушійні сили його розвитку, а також кінцева мета загалом визначаються таємними, зовнішніми у відношенні до історичного процесу силами – провидінням (Богом). У Сердньовіччі провіденціалізм був домінуючою формою світогляду

населення.

Проніар – феодалний землевласник, що володів пронією.

Пронія – тимчасове земельне жалування за службу у середньовічній Сербії. Згадується у 58 статті “Законника Стефана Душана”. У Візантії так називали пожиттєве (іноді спадкове) імператорське жалування світській особі чи монастирю, в нагороду за службу, право на збір податків на певній території з правом керувати нею.

Протовестіарій – зберігач особистих речей імператора в палаці, часто євнух.

Протодержава – це політична структура, в якій існує соціальна та майнова нерівність, розподіл праці, обмін продуктами виробництва та послуг. Протодержава виникає як об’єднання общинних поселень, що підпорядковані центру – резиденції вождя (звідси інша назва протодержави – вождество). Вождь виконує адміністративно-судові, військові, господарчі, інтегруючі функції. Його влада стає спадковою і поступово набуває авторитарних рис. Навколо вождя формується коло наближених осіб, які займаються управлінською діяльністю (жерці, воїни, адміністратори тощо).

Протоспафарій – молодший генеральський чин у візантійському війську.

Псун – мито в Сербії.

Пургар – представник міської ради у містах Далмації.

Раб – людина, яка перебуває у власності іншої людини – рабовласника, що як правило закріплюється законодавчо.

Рабовласницький лад – перша в історії суспільства класова суспільно-економічна формація, заснована на приватній власності на засоби виробництва, коли об’єктом привласнення стає сам безпосередній виробник. Виник на пізніх стадіях розкладу первіснообщинного ладу в найбільш розвинутих для свого часу народів Азії та Африки (Шумер, Аккад, Єгипет) на рубежі IV – III тис. до н. е. й існував аж до III – V ст. н. е. Найвищого розвитку досяг у Стародавній Греції та Римі. Для Центрально-Східної Європи рабовласницький лад розпочався в VI ст. до н. е., а завершився з падінням Римської імперії у 476 р. Найдовше рабовласницький лад проіснував у грецьких містах-колоніях Північного Причорномор’я та узбережжя Адріатичного моря. Двома класами антагоністами в цей час виступають раби та рабовласники. Чисельність рабів зростає в результаті війн, природнього приросту, а також внаслідок розорення вільних селян та ремісників і продажу їх у рабство за борги. Рабство у III – V ст. н. е.

поступово переросло у колонат – коли раби перетворювалися у кріпаків, а рабовласники у феодалів. Найбільш послідовно цей процес проходив у Візантії. За незначними винятками рабовласництво не отримало значного поширення у Центрально-Східній Європі. Радянські історики-марксистичні намагалися заперечити існування рабовласництва у давніх слов'ян. Сучасні історики далеко не такі одностайні у цьому питанні. Зокрема за однією з версій Київська Русь виникла як норманська корпорація з торгівлі слов'янськими рабами. Саме слово “слов'яни” часто пояснюють видозміненим латинським словом “sclavus” – раб. У Центрально-Східній Європі рабство було зафіксовано у законодавстві більшості держав. Воно фігурує у “Руській Правді” Київської Русі (XI ст.), законодавстві чеського князя Бржечислава I (1034 – 1055 рр.), польському законодавстві XIII ст., сербському законнику Стефана Душана 1349 р., статутах міст Далмації (зокрема статут і грамоти м. Дубровник), боснійському законодавстві. У Молдавському князівстві рабство було скасоване у лютому 1856 р., а у Валахії та Трансильванії лише у 1864 р. Варто заважити що в окремих випадках рабство проіснувало досить довго, паралельно з домінуючими іншими видами суспільних відносин – феодалізмом, капіталізмом, а також, на думку окремих науковців, і поряд із соціалізмом – суспільно-політичним ладом СРСР та країн “народної демократії”. Впродовж двох останніх століть рабство було заборонене в більшості країн світу. Однак, на сьогодні, за даними міжнародних організацій у світі налічується до 10 мільйонів рабів, осіб насильно позбавлених свободи і силою примушених до трудової та сексуальної експлуатації. Поряд із країнами Африки, Азіатсько-Тихоокеанського регіону (лише в країні Нігер на 2006 р. налічувалося понад 900 тис. рабів, хоча рабство там скасували ще 1985 р.), важливе місце у світовій системі торгівлі людьми займає саме Центрально-Східна Європа. Зараз рабами стають, як правило, жінки, діти, неповносправні члени суспільства, що потрапляють до рук кримінальних угруповань чи злочинців-одинаків. Работоргівля на сьогодні є одним із найважчих видів злочинів проти людини і карається як міжнародним законодавством так і правовими актами більшості держав світу.

Рашка (Расія, Стара Сербія) – середньовічна Сербська держава та місцевість на південному заході Сербії. Охоплює територію від річок Ібар та Лім через Косово до кордону з Боснією та Чорногорією. Частина Рашки зараз входять до складу Чорногорії та Албанії. Назва “Рашка” походить від назви однойменних річки та міста. Рашка разом з іншими середньовічними сербськими державними утвореннями – Дукля (Зета), Захум'я та Травунія – становила у IX – XII ст. етнографічні сербські землі.

Рід – одна із форм соціальної організації людей, котра виникла на самих ранніх етапах історії людства; група осіб, що кровно пов'язані між собою, походять від одного предка.

Рікси – так візантійські автори називали слов'янських правителів, які очолювали військово-територіальні союзи.

Романський стиль – художній стиль, що панував у Європі у X – XII ст. (у деяких регіонах і в XIII ст.), один із найважливіших етапів розвитку середньовічного європейського мистецтва. Найповніше виявив себе в архітектурі. Романський стиль вирізнявся масивністю і зовнішньою суворістю споруд, які зберігали оборонні, захисні функції. Найбільша увага приділялася спорудженню храмів-фортець, монастирів-фортець. Головним будівельним матеріалом був тесаний камінь. У Центрально-Східній Європі романський стиль отримав поширення у католицьких країнах – Польщі (Романський костел святого Андрія у Кракові, катедра Марії Магдалини у Вроцлаві, ротонда святого Готарда в Стреліні), Чехії (романська базиліка в Тисмиці, базиліка святого Георгія в Празькому граді, ротонда святого Віта в Празі), Угорщині (собор святих Петра і Павла в м. Печ).

Ромеї – самоназва жителів Візантійської імперії, заснована на грецькому перекладі слова “римляни”.

Ротонда – кругла в плані споруда, зазвичай увінчана куполом. По периметру ротонди часто розміщуються колони. Форму ротонди мають окремі давньогрецькі та давньоримські храми, мавзолеї, християнські церкви романського стилю та епохи Відродження, паркові павільйони, станції метро. До найбільш відомих ротонд Центрально-Східної Європи належать: Гошівський монастир в Івано-Франківській області, Церква Святого Миколая на Аскольдовій могилі у Києві, ротонда у м. Замостя (Польща), ротонда Марії Богородиці на Вавелі у Кракові (Польща), ротонда у м. Веспрем (Угорщина), ротонда Святого Георгія в Салоніках (Греція), ротонда “Святий Георгій” у Софії (Болгарія).

Рум – назва Риму, пізніше Римської імперії, поширене у давнину в деяких країнах Сходу, наприклад в Індії та Ірані. Після поділу Римської імперії у IV ст. Румом стали називати лише Східну Римську імперію – Візантію.

Рупа – шахта, гірничовидобувний штрек в Сербії.

Руське право – у широкому розумінні правова культура, система права Київської Русі, що діяла на білоруських, українських та російських землях у IX – XIV ст., а згодом у Великому князівстві Литовському. Іноді під цим терміном розуміли залишки давньоруського права у Хелмській, Белзькій землі та Руському воєводстві, що після 1387 р. були приєднані до Польської держави. Залишки руського права у судах було ліквідовано судовою реформою у Польщі у 1506 р. У селах руське право поширювалося

переважно на общини вільних селян – верви. Очолювали такі общини тіуни, старці, а іноді священики. Верв поділялася на дими. Поступово руське право нівелювалося, а до кінця XVI ст. всі села, що перебували на руському праві було переведено на німецьке право. Окремі норми руського права зберігалися ще деякий час як звичаєве право.

Сакси – німецькі колоністи, рудокопи, ремісники, що поселилися у Боснії, Сербії, Далмації, Угорському королівстві на запрошення місцевих правителів. Саксами називали також одну із етнічних груп у Трансильванії, що мали власні адміністративні одиниці (престоли) й користувалися широкими політичними та економічними правами і привілеями, звільнялися від податків, мали право на самоврядування, власне судочинство тощо. Загалом на території Угорського королівства налічувалося 6 саксонських престолів (провінцій). Ті сакси, що проживали на їхній території залишалися вільними, а ті хто поза їх межами або ставали кріпаками, або домагалися включення до угорського дворянства. Сакси завжди відстоювали свою автономію і домагалися включення всіх представників німецької національності у єдину територіальну та політичну структуру під назвою “Община саксів”, що визнавалася угорськими королями з 1486 р.

Священна Римська імперія німецької нації – державне утворення, яке існувало з 962 по 1806 р. і об'єднувало землі Центральної Європи. В період найбільшого піднесення (1378 р.) об'єднувало території сучасних Німеччини, Швейцарії, Австрії, Нідерландів, Бельгії, Чехії, частину Італії та Франції. Було засноване Оттоном I, правителем східнофранкської держави. Імперія ніколи не була національною державою і навіть державою у сучасному розумінні. За своїм політичним устроєм вона нагадувала федерацію (конфедерацію) держав. Священна Римська імперія німецької нації претендувала на спадщину Римської імперії та Франкської імперії Карла Великого. Її правителі прагнули перетворення імперії на універсальне державне утворення, яке б об'єднало весь західний християнський світ. Духовним центром імперії був Рим, що однак не завадило початку конфлікту між папами та імператорами в XI ст. Імперія зазнала поразки у боротьбі з папами і була змушена укласти Вормський конкордат 1122 р. Священну Римську імперію німецької нації суттєво ослабила Реформація та Тридцятилітня війна, протистояння в середині утворення між Габсбургами (правителями Австрії) та Гогенцолернами (правителями Бранденбургу та Пруссії). Зрештою у 1806 р. в результаті війн Наполеона імперія остаточно розпалася. На частині німецьких земель виник Німецький союз, який у 1866 р. трансформувався у Північнонімецький союз, а в 1871 р. – в Німецьку імперію.

Севастократор – один із найвищих візантійських титулів, який отримували найближчі родичі імператора. Спочатку був першим після імператора, однак

у XIII ст. поступилися місцем титулу деспота. Згодом цей титул використовувався у Болгарії та Сербії.

Секеї (секкеї) – угорці Трансильванії, які виокремилися від мадярського етносу під час навали монголів. Існують гіпотези, що секеї є нащадками гунів чи печенігів. Найбільш ймовірна версія про те, що це нащадки угорців, яких переселяли угорські королі у XIII ст. у гірські райони Трансильванії для захисту кордонів від нападів кочовиків. Розмовляють на різновиді давньоугорської мови. У часи середньовіччя секеї становили замкнуту соціальну верству – професійних воїнів, солдатів. До XIX ст. секеї зберігали військову організацію (поділ на полки) та виконували військові повинності. Вони завжди відігравали помітну роль в історії Угорщини. До секеїв належали керівник селянського повстання 1514 р. Дьордь Дожа, польський король Стефан Баторій тощо. За привілеєм короля Ласло II (Владислав II) у 1499 р. секеї звільнялися від сплати усіх податків окрім податку биками, який збирався в особливих випадках – коронація, народження спадкоємця престолу тощо. Землі секеїв поділялися на 7 – 12 адміністративних одиниць – скаунів, що перебували у підпорядкуванні капітанів.

Секуляризація – це вид змін у взаємовідносинах церквою і суспільством у напрямку звільнення від впливу церковної організації. В Середньовіччі секуляризація зводилася до передачі церковних землеволодінь світським землевласникам, звільнення від церковного впливу шкільної освіти. Секуляризація відбувалася досить часто. Зокрема у Візантії її здійснювали більше 10 разів. Вона стала гаслом гуситів у Чехії, Реформації Мартіна Лютера, реалізовувалася після всіх європейських революцій (Нідерланди, Англія, Франція, Росія).

Сеніцій – сотник в арміях міст далматинського узбережжя.

Серви (люди) – феодално залежна категорія селян, що перебували у власності монастирів.

Сервієнти – служилі люди, вільні мешканці у середньовічній Угорщині, які володіли нерухомим і рухомим майном, правом передачі його у спадок, несли військову службу. Сервієнти становили ядро королівського війська.

Середні віки (Середньовіччя) – період історії Європи від падіння Римської імперії (476 р.) до епохи Відродження та Реформації (кінець XV ст.). Іноді кінцевою датою Середньовіччя вважають падіння Візантійської імперії у 1453 р., чи відкриття Христофором Колумбом Америки у 1492 р. Загалом Середньовіччя поділяють на три періоди: 1) раннє середньовіччя (кінець V – середина XI ст.); 2) феодална роздробленість (XI – XII ст.); 3) централізація держав під королівською владою (XIII – XV ст.).

Сигілій – вид грамоти про пільги, вмадалася імператорською владою у Візантії.

Симонія (святокупство) – практика купівлі та продажу церковних посад, церковних таїнств і священнодійств (причастя, сповідь), а також святих реліквій, мощей, яка була поширена в католицькій та православній церкві в часи Середньовіччя. За біблійною легендою термін походить від імені волхва Симона, який просив апостолів продати йому право творити чудеса. Поширена практика симонії у католицькій церкві стала однією із причин Реформації.

Синодик – урочисте звернення церковного собору чи вищого церковного духовенства до всіх парафіян, збірник ухвал церковного собору.

Скабіни – присяжні-засідателі міського суду у середньовічній Чехії.

Скельні церкви – комплекс середньовічних храмів, каплиць і монаших келій, видовбаних у скелях по обидвох берегах річки Русенський Лом (Північна Болгарія).

Скрипторій – майстерня із переписування рукописів, що розташовувалася переважно в монастирях. Перші скрипторії виникли у VI – VII ст. в Італії, Франції, Ірландії та Іспанії. Згодом скрипторії поєднувалися із бібліотеками. На початку XIII ст. появилися світські майстерні рукописів, фахові писарії переписувачі могли мати окремі приміщення для переписування. Із появою книгодрукування скрипторії занепадають.

Солід – візантійська золота монета вагою 4,5 г.

Солтис – у Середньовіччі це керівник села чи селища у Центрально-Східній Європі. Вперше такий термін вживався у німецькомовних країнах. Його було поширено в зв'язку із т. зв. “колонізацією на німецькому праві” на територію Польщі, Чехії, Угорщини. Солтис виступав як керівник села, посадова особа призначена королем для збору державних податків, виконання обов'язків сільського судді. Він брав на себе організацію поселення та розселення нових колоністів.

Соціальний клас – це соціальна спільнота, що вирізняється за відношенням до власності і суспільного розподілу праці, а також специфічним відчуттям колективної приналежності або класовою свідомістю. Термін “соціальний клас” було розроблено вченими Англії та Франції у XVIII – XIX ст. Ними розглядалися такі антагоністичні групи, як багаті – бідні, робітники – капіталісти, власники – невластники. Французькі історики Ф. Гізо та О. Тьєрі

показали суперечливість класових інтересів і невідворотність їхнього конфлікту. Англійські та французькі політ економісти А. Сміт та Д. Рікардо розкрили внутрішню структуру класів. Ділення на антагоністичні (такі що непримиренно борються між собою) соціальні класи вперше найбільш повно описав Карл Маркс. Згідно з марксизмом кожна суспільно-економічна формація розділена на декілька класів, включаючи два антагоністичні (експлуататорів та експлуатованих). За рабовласницького ладу – це рабовласники та раби; за феодального – це феодала та селяни-кріпаки; за капіталістичного – буржуазія та пролетаріат. Окремим, третім класом виступають як правило в кожній епосі ремісники, дрібні торговці, вільні селяни і загалом всі ті, хто має власні засоби виробництва, працює виключно на себе, але при цьому не використовує робочу силу інших людей. Інтелігенція та деякі інші соціальні групи розглядалися як проміжні прошарки між класами.

Спетар (спетарул) – з лат. мечник, зброєносець – боярський титул, як правило це командири військових підрозділів, капітани, коменданти замків, керівники кавалерії, зброєносці господарів Молдавії та Валахії на різноманітних урочистих заходах.

Співтраpezник – становий термін, співтраpezник хана міг брати участь у ритуальних бенкетах. Можливо цей термін передбачав також одержання від хана харчування (зерна, худоби, тощо).

Старій – міра рідких або сипучих тіл. Дорівнював 1/16 модія, або 0,54 літра.

Староста – у середньовічній Польщі це представник короля в окремому окрузі (повіті), який здійснював від його імені судову й адміністративну владу.

Статути Казимира Великого – Вісліцький (Малопольський) та Петрковський (Великопольський) статути Казимира III – перший відомий польський звід законів, прийнятий у 1347 р. Налічує 165 статей (у початковій версії Вісліцький статут мав 59 статей, а Петрковський – 34) і був написаний латинською мовою. На початку 20-х рр. XV ст. Вісліцький і Петрковський статути були об'єднані в єдиний кодекс, що дістав назву “Повний звід статутів Казимира Великого”. Оригінал не зберігся, до нас дійшли лише пізніші копії. Статути обмежували право виходу селян від поміщика. Зокрема дозволялося, щоб впродовж одного року з одного села могли вийти не більше 2-3 селян. Чисельність таких селян могла бути збільшена лише у наступних випадках: 1) згвалтування поміщиком дружини чи дочки селянина; 2) відлучення поміщика від церкви; 3) конфіскації селянського майна судом за борги поміщика. Загалом статути Казимира III посилювали позиції шляхти, сприяли подальшій внутрішній аграрній колонізації Польського королівства,

і в деякій мірі покращували майнове становище польських селян.

Столенз – перекручене латинською мовою слово “солід”.

Стольник – боярський титул, посадова особа в середньовічній Молдавії та Валахії, що відповідала за постачання кухні та їдальні воєводи, господаря.

Стража – у середньовічній Польщі це плата за звільнення від служби з охорони граду, міста.

Стратиг – військовий губернатор провінції (феми) у Візантії. Володів всією повнотою цивільної і військової влади. З XI ст. їхня роль у візантійському суспільстві зменшується, згодом взагалі зникає. У давньогрецьких містах-полісах стратиг виступав керівником війська. Із XII ст. термін виходить з ужитку.

Стратіот – воїн візантійської армії.

Стрихон – міра сипучих тіл.

Судді – вищі посадові особи міської комуни у містах Далмації XIII – XVI ст.

Суспільно-економічна формація – одне з базових понять соціальної філософії марксизму, історичний тип суспільства, цілісний “соціальний організм”, що базується на певному способі виробництва. Формація в марксизмі характеризується специфічною структурою і законами виникнення, функціонування і розвитку. Виділяють п’ять суспільно-економічних формацій, що становлять ступені історичного прогресу: 1) первіснообщинна; 2) рабовласницька; 3) феодальна; 4) капіталістична; 5) комуністична. У марксизмі суспільно-економічна формація дозволяє вивити повторюваність, спільність суттєвих рис у країнах з однаковим рівнем розвитку виробництва, розкрити причини виникнення суспільних класів і класової боротьби, їхню роль у житті суспільства, відкрити специфічні і загальні закони розвитку формацій і тим самим представити історію суспільства як природно-історичний процес. За марксизмом перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої здійснюється шляхом соціальної революції, яка розв’язує антагоністичні суперечності між новими продуктивними силами і застарілими виробничими відносинами. Капіталізм завершує розвиток класово антагоністичного суспільства.

Сфрагістика – це спеціальна історична дисципліна, яка вивчає печатки (матриці), їх відбитки на різних матеріалах, традиції і практику їхнього використання.

Схизматики – ті що відокремилися від церкви і створили самостійну церкву. Буквально – розкольники. Схизматиками після церковного розколу 1054 р. католики почали називати православних.

Схоли (схоларії) – кавалерійські загони візантійської імператорської гвардії.

Таборити – прихильники радикальної течії гуситського руху в Чехії у XV ст. Назва походить від гори Табор на півдні Чехії, де була їхня фортеця. Програмним документом таборитів був документ “Двадцять празьких статей”. Це були переважно селяни, міська біднота, частина дрібного дворянства, бідне духовенство, ремісники. Вони вимагали докорінної реформації католицької церкви, позбавлення її багатств, переведення богослужіння на чеську мову, скасування приватної власності, феодалських привілеїв і створення царства справедливості.

Табу – негативні приписи (категоричні заборони) на різні дії людей, порушення яких повинно спричинити відповідне покарання. Виникли і сформувалися на соціальній, магічній та релігійній основі в період первісного суспільства і регламентували життя індивідів, родин, роду та племені. До табу відноситься заборона вимовляти імена людей, покійників, духів, богів, назви тварин, вживати ту чи іншу їжу тощо. Порушення табу за існуючими забобонами могло спричинити важку хворобу, а то і смерть. Уявлення про табу згодом трансформувалися в уявлення про гріх.

Таксіарх – військовий командир у Візантії, трибун. Підпорядковувався стратигу. У мирний час відповідали за вербування військ, складання списків призовників тощо.

Тамга (тамг) – 1) родовий, або особистий знак у кочових народів Євразійського степу, окремих народів і культур Кавказу і Центрально-Східної Європи. Має різноманітні форми; 2) митний збір за перепродаж товарів.

Тангризм – язичницька релігія, домінуючого кочового болгарського етносу, що набула рис державного культу.

Тевтонський орден – “Орден братів німецького Дому святої Марії в Єрусалимі” – чернечий лицарський орден римо-католицької церкви, заснований у XII ст. вихідцями із “тевтонських” (східно-німецьких) земель. Створено його було на Близькому Сході біля 1190 р. Деякий час центром ордену було м. Акра. У 1211 р. угорський король Андрій II запросив тевтонських рицарів на допомогу у боротьбі з половцями. В Угорщині тевтонці отримали значну автономію і розмістилися переважно на південно-східному кордоні Трансильванії. Тут вони побудували 5 фортець і розпочали активне освоєння навколишніх земель. Вони швидко вступили в конфлікт з

місцевим єпископом та угорською знаттю, а згодом і королем. Зрештою у 1225 р. тевтонський орден був змушений покинути Угорщину. Окремі його рицарі влилися у лави саксів та секкеїв. Дещо раніше, у 1217 р. папа римський Гонорій III оголосив хрестовий похід проти пруських язичників, що захопили землі польського князя Конрада I Мазовецького. Останній звернувся по допомогу до тевтонців. Проте тевтонські рицарі прибули до Польщі лише у 1232 р., спорудивши свою першу фортецю Торн. Вони розбивали поодиночі пруські племінні союзи, а переможених використовували як союзників у подальших війнах. До кінця XIII ст. вся Пруссія опинилася в руках Тевтонського ордену. У 1237 р. до нього влилися залишки ордену мечоносців (одне із відгалужень ордену тамплієрів).

Теорія – сукупність висновків, що відображають об'єктивно існуючі відносини і зв'язки між явищами об'єктивної дійсності.

Тепчія – титул одного з придворних сановників у Боснії, найчастіше член княжої курії, що відав судовими справами.

Товариш князя – замісник міського князя, призначався цим градоначальником і був підзвітний йому.

Тотемізм – це віра у містичний зв'язок, “кровну спорідненість” певного роду, племені з якимось видом тварин чи рослин (тотемом). Тотем вважався засновником племені і був представлений у вигляді ідола. Тотемізм є однією з найдавніших форм релігійних уявлень. Як правило полювання на тотемну тварину суворо заборонялося. Іноді існував особливий ритуал поїдання м'яса тотема. Найважливішою складовою тотемізму є тотемічна обрядовість, у якій значне місце займають численні поклоніння тотему, залучення до нього. Як правило з цією обрядовістю пов'язані всі важливі етапи в житті людини: народження, ініціація, смерть. Низка дослідників вважає, що такі тварини як коза та вовк виступали тотемами племен, з нащадків яких сформувався український народ. Тотемом предків росіян виступав бурий ведмідь, у білорусів – коза, лелека, вуж, у болгар та сербів – вовк, у поляків – коза, у більшості кельтських народів – олень, у німців – олень та кабан. Однак такі припущення ще потребують додаткових досліджень.

Трогірський диплом – привілей наданий угорським королем Коломаном у 1107 р. далматинському місту Трогіру. Документ закріпив домовленості між містом Трогіром і угорським королем Коломаном після захоплення цього населеного пункту угорським військом. Зокрема гарантувалося право на самоврядування, чітко фіксувалися мита і податки на користь корони. Схожі дипломи отримали також міста Спліт та Задар.

Трогірський статут – конституція міста Трогір у Далмації. Була укладена у

1322 р. коли місто перебувало під владою Венеції.

Тюрки – група народів, культурно-мовна спільність, що сформувалася на території степів Північного Китаю в I тис. до н. е. Тюрки займалися переважно кочовим скотарством. Першим відомим тюркським народом були хунну (у Європі відомі з V ст. під назвою “гуни”). Впродовж I тис. н. е. тюрки розселилися по степах Євразії, змішалися з ірано-мовними племенами, проникли на Закавказзя (Азербайджан), в Малу Азію (турки-сельджуки, турки-османи, мамелюки), Сибір (якути). До тюрків належать: авари, берендеї, булгари, печеніги, половці, хозари, тюмени, чуваші, татари, башкири, кримські татари, кумики, балкарці, караїми, ногайці, казахи, каракалпаки, узбеки, уйгури, гагаузи, турки, азербайджанці, туркмени, киргизи, тувинці, алтайці, хакаси, якути, догани та ін. Тюрки в Давній час та Середньовіччя відігравали помітну роль в історії Центрально-Східної Європи.

Угорські гори – в низці середньовічних держав у діловодстві так називали Карпати.

Угро-фіни – група народів, що мають споріднені мовні риси (фіно-угорські мови уральської мовної сім’ї), утворилися з племен Північної та Східної Європи, а за часів неоліту заселяли Західний Сибір, Урал, Волго-Окське межиріччя та Середнє Поволжя. До угро-фінів належать фіни, естонці, інгерманландці, карели, вепси, іжора, ліви, водь, саами, мордва, ерзя, мокша, марійці, удмурти, комі, угорці, секеї, чанго, хати мансі. Більшість цих народів є мало чисельними і проживають на території Російської Федерації. Власні держави мають фіни, естонці та угорці.

Унія – 1) об’єднання держав під короною єдиного монарха; 2) об’єднання православної церкви з католицькою. До політичних уній в історії Центрально-Східної Європи належать: а) **польсько-чеська унія 1003 – 1004 рр.** (польський князь Болеслав I Хоробрий водночас був чеським князем); б) **угорсько-хорватська унія 1102 – 1527 рр.** (угорський король Кальман I уклав угоду Pacta Conventa з хорватською знаттю, за якою став королем обох держав, що дало початок унії. Завершила ж її загибель короля Людовіка II у битві під Мохачем і входження після цього Угорщини та Хорватії до складу імперії Габсбургів); в) **чесько-польська унія 1300 – 1306 рр.** (чеський король Вацлав II та його син Вацлав III були королями Польщі); г) **угорсько-польська унія 1370 – 1382 рр.** (угорський король Людовік Угорський був одночасно королем Польщі); д) **Кревська унія 1385 – 1569 рр.** (угода про династичний союз між Великим князівством Литовським і Польщею, за якою великий литовський князь Ягайло одружувався з польською королевою Ядвігою і проголошувався польським королем); е) **Кальмарська унія 1397 – 1521 рр.** (об’єднання під скіпетром датського

короля Еріка Померанського Данії, Норвегії та Швеції із залежними територіями – Фінляндією, Ісландією і Гренландією); є) **унія Сигізмунда Люксембурзького 1431 – 1437 рр.** (під скіпетром Сигізмунда Люксембурзького було об'єднано Священну Римську імперію німецької нації, Чехію, Угорщину та Валахію); ж) **польсько-угорська унія 1440 – 1444 рр.** (Владислав III Варненчик одночасно правив як король Польщі, великий князь литовський і король Угорщини); з) **Люблінська унія 1569 р.** (угода між польською та литовською шляхтою укладена у м. Любліні про об'єднання Польського королівства і Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу – Річ Посполиту); и) **французько-польська унія 1574 – 1575 рр.** (французький король Генріх III Валуа одночасно був польським королем); і) **чесько-угорська унія 1490 – 1516 рр.** (Владислав II Ягеллончик водночас був королем Угорщини та Чехії); ї) **польсько-семигородська унія 1576 – 1586 рр.** (семигородський князь Стефан Баторій був водночас правителем Речі Посполитої); й) **польсько-шведська унія 1592 – 1599 рр.** (Сигізмунд III Ваза правив одночасно як король Речі Посполитої та Швеції); к) **польсько-саксонська унія 1696 – 1763 рр.** (правителі Саксонії Август II та Август III виступали водночас правителями Речі Посполитої). Особливо важливе значення для народів Центрально-Східної Європи мало укладення трьох церковних уній: 1) **Флорентійської унії 1439 р.** (ініціатор візантійський імператор Іоан VIII Палеолог, зі сподіваннями на хрестовий похід проти турків); 2) **Брестська унія 1596 р.** (ініціатори польський король Сигізмунд III, православні єпископи Кирило Терлецький та Іпатій Потій); 3) **Ужгородська унія 1646 р.** (ініціатори монахи українського чернечого ордену Чину святого Василя Великого).

Урбарії – документи господарського характеру з описом феодальних земельних володінь. Як правило містять перелік податків, натуральних внесків та відробіткових повинностей, які феодал отримував від селян упродовж року. Найчастіше урбарії склалися при монастирях, або великих маєтках.

Устава на волоки – державно-правовий документ, затверджений 1 квітня 1557 р. польським королем і великим князем литовським Сигізмундом II Августом про проведення аграрної та податкової реформи у Великому князівстві Литовському. Складався із 49 статей. Згідно “Устави на волоки” всі земельні володіння ділилися на однакові ділянки – волоки (від 16,8 до 21,8 га в різних регіонах), що ставали одиницею оподаткування. Цей документ збільшував податки та повинності селян. Затвердження “Устави на волоки” остаточно прикріплювало селян Великого князівства Литовського до землі.

Фалеристика – це спеціальна історична дисципліна, яка вивчає історію орденів, медалей, нагрудних значків, їхні системи та атрибуцію.

Фема – назва військово-адміністративного округу у Візантійській імперії. Феми запроваджені в середині VII ст. на зміну адміністративних одиниць діоцезів, що існували в часи Римської імперії. Перші феми були створені на основі військових таборів, а їхні назви відповідали назвам військових підрозділів. Система фем досягла свого розквіту в IX – X ст., коли завоювання нових земель і поділ старих сприяли створенню нових адміністративних одиниць. Виникнення фем було спричинене в основному переходом від масового використання в армії найманців – до військ із залученням населення, що проживало на землі, орендованій у держави. Як правило стратиг роздавав земельні ділянки солдатам. Орендна плата за землю була порівняно низькою, але орендарі і їхні нащадки зобов'язувалися служити в армії та фемі. Створення фем проходило у кілька етапів. Насамперед мобільна візантійська армія була закріплена за певними регіонами і перейшла до організації за військово-адміністративними округами. Кожна фема охоплювала кілька раніше існуючих провінцій і, за незначними винятками, зберігала старі кордони. У зв'язку з тим, що керівники фем володіли значними людськими, матеріальними та військовими ресурсами, саме стратиги стали головними заколотниками Візантії, неодноразово піднімаючи повстання, здійснюючи державні перевороти. Кілька разів стратиги зазіхали навіть на посаду візантійського імператора. Щоб ослабити роль стратигів правителі Візантії почали зменшувати розміри фем, дроблячи їх, а також нівелюючи їхню роль у суспільстві завдяки підвищенню ролі інших, як правило менших, прикордонних адміністративних одиниць – клісур. Відповідно кількість фем поступово збільшувалася з 4 у 740 р. – до 30 у 927 р. У XI – XIV ст. фемний устрій було порушено агресією слов'ян, арабів, хрестоносців тощо. Поступово феми замінювалися меншими адміністративними одиницями – деспотатами, очолюваними деспотами, або дуксами. Останні як правило були родичами імператора.

Феод (лен) – спадкове земельне володіння надане сеньйором своєму васалу за умови виконання феодалських служб: військової, придворної. Ця сама земля передавалася васалом його васалам. Низка підпорядкованих один одному носіїв власницьких прав на одну і ту ж земельну одиницю складала своєрідну феодалську драбину.

Феодал – монопольний власник феоду – земельного наділу, отриманого у вигляді пожалування за службу. Крім військової служби феодал міг сплачувати натуральні та грошові податки. Накопичення великої юридично закріпленої земельної власності в руках феодалів поступово перетворило їх на керівну верству з власною ієрархією (феодалську драбину на чолі з королем), що часто майже повністю зливалася з державою. Селяни працювали на землях феодалів усіх рівнів, сплачуючи натуральний чи

грошовий чинш (оброк) чи відробляючи панщину. Феодал мав право збирати податки з населення його феоуду, судити своїх підданих, оголошувати війну іншим феодалам і укладати з ними мир, захищати довірений йому феоуд.

Феодалізм – панівна в епоху Середньовіччя суспільно-економічна формація. Головною її ознакою була передача землевласником землі залежним селянам в обмін на їхню працю. Феодалізм на думку істориків-марксистів проходив три стадії: 1) рання феодална монархія (VIII – XIV ст.); 2) станово-представницька монархія (XV – початок XVIII ст.); 3) абсолютистська монархія (середина XVIII – середина XIX ст.). На першій стадії правитель був змушений рахуватися з думкою вільних людей (голосувань народних зборів, віч). На другому етапі він до певної міри залежав від станово-представницьких органів – парламенту, сейму, ландтагу. На завершальному етапі феодалізму влада монарха не обмежувалася жодним органом влади.

Феодална роздробленість (політична роздробленість) – період ослаблення центральної влади у середньовічних феодалних державах. У різних країнах мала різну тривалість і різний ступінь децентралізації, обумовленої посиленням великих землевласників-феодалів в умовах сеньйоральної організації праці і військової повинності. Нові, дрібніші територіальні утворення в період роздробленості ведуть фактично незалежне існування, з домінуванням у них натурального господарства та економічною ізоляцією від зовнішнього світу. Першою країною Європи, що пережила політичну роздробленість стала Франкська імперія Карла I Великого. Ця держава у 843 р. розпалася на три уділи, які в подальшому продовжили процес дроблення. Лише дві європейські країни unikнули політичній роздробленості – Англія та Візантія. В Англії у 1085 р. всі феодали визнавалися васалами короля. У 1096 р. у Візантії імператор Олександр I Комнін остаточно обмежив спроби посилення відцентрових тенденцій серед стратигів (керівників фем) та інших великих і середніх феодалів. Політична роздробленість була притаманна низці середньовічних держав Центрально-Східної Європи, хоча відбувалася у різні історичні періоди: Київська Русь – 1125 – 1480 рр.; Польське королівство – 1138 – 1320 рр.; Сербська держава – 1371 – 1395 рр.; Угорське королівство – 1301 – 1458 рр.; Друге Болгарське царство – 1356 – 1396 рр.

Фільварок (походить з німецької мови від “хутір”, “ферма”) – панський сільськогосподарський хутір, багатогалузеве господарство, орієнтоване на виробництво збіжжя на продаж. У фільварках як правило використовувалася праця селян-кріпаків.

Фолар – найдрібніша мідна монета Дубровника, дорівнювала 1/30 гроша.

Францисканці (менші брати, Орден Братів Менших, “сірі брати”) –

члени римо-католицького ордену Жебраків, заснованого у 1209 р. в Італії Франциском Асізьким. До чоловічого відділення ордену входять капуцини і терціани, а до жіночого – клариски. Завданням ордену була боротьба з еретиками і проповідницька діяльність серед народу ідеалів аскетизму та любові до ближнього. З 1256 р. францисканці отримали право викладати в університетах. Особливо активно францисканці діяли в Польщі. Брالی активну участь в інквізиції. Поступово були витіснені єзуїтами.

Фризи (фряги) – латиняни, хрестоносці.

Хорія – у Візантії назва населеного пункту у сільській місцевості, буквально “місце, земля, країна, село”, заселений простір.

Хрисовул – імператорська грамота із золотою печаткою у Візантії, аналогічна королівська грамота у Сербії та Болгарії, як правило земельне жалування.

Царинник – збирач торгівельного мита в Сербії.

Центрально-Східна Європа – у вузькому розумінні центрально-східна частина Європейського континенту. Термін, що використовується в сучасному історичному і політологічному словнику, позначає цілий комплекс суттєво різних, іноді прямо протилежних концепцій. Дискусії викликає його співвідношеннями з поняттями “Центральна Європа”, “Східна Європа”, “Східно-Центральна Європа” та ін. У глобальному контексті регіон може бути визначений як група прилеглих країн, що становлять окремий економіко-географічний, чи близький за національним складом і культурою, або однотипний за суспільно-політичним ладом район світу. Поняття Центрально-Східна Європа інтегрує такі країни: Естонія, Латвія, Литва, Білорусь, Україна, Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Румунія, Молдова, Болгарія, Сербія, Чорногорія, Словенія, Хорватія, Македонія, Боснія і Герцеговина, Албанія. У першому вітчизняному вузівському посібнику “Історія Центрально-Східної Європи”, виданому Львівським національним університетом ім. І. Я. Франка в 2001 р. за редакцією Л. Зашкільняка до переліку цих країн додані Греція і Туреччина.

Цивілізація – 1) єдність історичного процесу і сукупність матеріально-технічних і духовних досягнень людства в ході цього процесу; 2) такий шабель розвитку людства, коли власні соціальні зв'язки починають домінувати над природними, і коли суспільство починає розвиватися і функціонувати на своєму власному ґрунті; 3) локалізоване в часі і просторі суспільство (локальна цивілізація); 4) уміння жити у містах. Локальні цивілізації є цілісними системами, цілісним комплексом економічної, політичної, соціальної та духовної підсистем і розвиваються за циклічними

законами (народження – піднесення – розквіт – занепад – загибель). На сьогодні є різні версії щодо кількості та характерних ознак локальних цивілізацій. Зокрема найбільш поширеними є концепція А. Тойнбі (розглядав всесвітню історію як систему умовно виділених цивілізацій, що проходять однакові фази від народження до загибелі і становлять гілки “єдиного дерева історії” і виділяв 21 цивілізацію: 1) єгипетська; 2) антська; 3) давньокитайська; 4) мінойська; 5) шумерська; 6) майя; 7) сирійська; 8) індська; 9) хетська; 10) еллінська; 11) західна; 12) далекосхідна (Корея та Японія); 13) православна християнська основна (Візантія та Балкани); 14) православна християнська в Росії; 15) далекосхідна основна (китайська); 16) іранська; 17) арабська; 18) індуїстська; 19) мексиканська; 20) юкатанська; 21) вавилонська) та концепція С. Хантінгтона (9 локальних цивілізацій: західна, православна, мусульманська, африканська, латиноамериканська, китайська, індійська, буддистська, японська). Поряд із цими існують сотні інших поділів на локальні цивілізації. Окремі науковці виділяють зокрема російську, центральноросійську, західноєвропейську, англо-саксонську цивілізації тощо.

Цинут – адміністративна одиниця у середньовічній Молдавії та Валахії, яку очолював як правило пиркелаб, або староста. У Молдавії налічувалося 19 – 28 цинутів. Їхні кордони зазнавали постійних змін. Поділ Молдавії на цинуту було скасовано лише у 1818 р., коли цинуту замінили повіти. У Румунії цинуту існували до 1940 р.

Цистерціанський орден (цистерціанці) – чернечий орден заснований у 1098 р. абатом Робером у м. Цистерціумі у французькій провінції Бургундія. Був реорганізований абатом Бернаром Клервоським, тому відомі також під назвою “бернардинці”. Іноді їх називали “білими монахами” оскільки вони носили білий одяг (до одягу монахів включали елементи з чорного кольору). Цистерціанці вели замкнутий, аскетичний спосіб життя, споглядання. Тривалий час цистерціанці поширювали думку про те, що фізична праця є суспільним моральним обов’язком. В їхніх храмах відсутні прикраси, дорогоцінності, живопис, розкіш. Та попри це орден цистерціанців доволі швидко став найбільш багатим християнським згуртовуванням. На базі чернечого ордену виникло кілька рицарських орденів в Іспанії. В Англії цистерціанці були основними виробниками шерсті. У Франції вони суттєво вплинули на розвиток виноградарства (наприклад створили марку вина “Шаблі”) Метою ордену цистерціанців тривалий час буда внутрішня економічна колонізація Центральної та Східної Європи. Вони в XII – XIII ст. в значній мірі сприяли розвитку гірничої справи в Чехії, Сілезії, Польщі. З XIII ст. орден почав масово відкривати школи, залучав ченців до навчання в університетах.

Чашник (пахарник) – боярський титул, посадова особа у середньовічній

Молдавії та Валахії. Відповідав за постачання винних запасів господаря, стан господарських виноградників. Наливав вино у королівський кубок, попробувавши його перед тим, щоб воно не було отруєне. На практиці займався значно більшим колом питань, входив до складу господарської думи, брав участь у діловодстві тощо.

Чашники (утраквісти) – прихильники поміркованої течії гуситського руху в Чехії XV ст. Програмним документом чашників були “Чотири празькі статті” 1420 р. Це були переважно магістри-богослови Празького університету, частина панів та рицарів, середнє духовенство, ремісники. Вони вимагали позбавити католицьку церкву її земельних володінь, здійснювати причастя мирян хлібом і вином (“чашею” – звідки пішла їх назва), запровадити для духовенства відмову від власності, суворе покарання за здійснені гріхи. У листопаді 1433 р. чашники уклали з католицькою церквою Празькі компактати і виступили проти таборитів. В результаті у битві при Липанах 30 травня 1434 р. таборити були розгромлені.

Челник – один із придворних сановників у Боснії.

Челядь – соціальна категорія населення у Великому князівстві Литовському, Речі Посполитій. Це як правило селяни, що мешкали при поміщицьких дворах, перебували у повній власності поміщика. Виконували різноманітну роботу по маєтку і домашньому господарству. У XVI ст. частина челяді отримала невеликі земельні наділи і перейшла в категорію огородників та кріпаків.

Черпаха – плетена переносна споруда, під прикриттям якої її воїни підходили до стін ворожого укріплення. У Римській імперії “черпахою” називали бойове шикування, в якому воїни вишиковувалися квадратом, прикриваючись з усіх сторін широкими прямокутними щитами.

Чинш – у середньовічній Європі регулярний податок натурою чи грошима, який платила державі або сеньйору (власнику землі) категорія вільного населення (селяни, міщани), позбавлена власності, за право безстрокового спадкового користування землею.

Чопер – одне з найдавніших знарядь праці людини. Появилось ще в епоху палеоліту. За формою – це загострений з однієї сторони камінь розміром 7 – 10 см. Робочий край створений кількома сколами, завданими з однієї сторони. Інша частина каменю залишалася необробленою і використовувалася для захвату рукою. Пізніше чопери еволюціонували в більш досконале знаряддя – рубило.

Шляхта – привілейована категорія населення в середньовічній Польщі,

Великому князівству Литовському та Речі Посполитій, Чеському королівству, середньовічній Словаччині. Термін “шляхта” є зазвичай синонімом терміну “дворяни”. В Польщі, а згодом в Речі Посполитій шляхта була доволі чисельною і становила 8-10 % всього населення. При цьому у середовищі шляхти виділяли три категорії – магнати, середня та дрібна шляхта. Поділ на такі категорії був доволі умовним і відрізнявся по різних регіонах держави. Так у Великопольщі магнатом вважався власник 20 і більше сіл. В українських воєводствах власник 5-10 сіл вважався представником середньої шляхти, а магнатом був володар сотень сіл і десятків міст. До дрібної шляхти могли зарахувати власників одного фільварка, чи його частини, або ж навіть невеликого земельного наділу. Дрібний шляхтич взагалі міг не володіти землею і найматися на військову службу до більш заможних представників свого стану. Шляхта володіла монопольним правом на володіння землею, мала домінуючий вплив на вирішення церковних та державних питань, також домінувала в торгівлі, користувалася привілеями у судочинстві та необмеженою владою над селянами. Формою організації шляхти були регіональні сеймики та сейм у столиці.

Юстиціарій – 1) у середньовічній Англії – верховний суддя при англо-норманських королях; 2) у середньовічній Польщі – чиновник, що чинив суд у справах про розбій і грабїж.

Язичництво – загальна назва для усіх релігій, міфологічних та світоглядних систем, витворюваних у межах того чи іншого народу або групи споріднених народів. Даний термін носить в собі доволі різний, часом невизначений зміст. Як правило науковці замість нього використовують більш точні терміни – політеїзм, шаманізм, тотемізм, анімізм, магія тощо. Найчастіше терміном “язичництво” позначають сукупність релігійних вірувань людей часів первісного суспільства, до появи монотеїстичних світових релігій – буддизму, іудаїзму, християнства та ісламу. Загалом язичництво було своєрідним явищем в історії більшості народів світу. Воно визначало спосіб життя людей, оскільки передбачало, що божественне присутнє у всіх речах і підкоряється світовим законам. Язичництво було поширене в країнах Центрально-Східної Європи до запровадження християнства тут у IX – XIII ст. Найшвидше відбувалася християнізація тих регіонів Центрально-Східної Європи, що входила до складу Римської імперії, чи перебувала у сфері її впливів. Знаковими подіями у боротьбі християнства з язичництвом стали: діяльність християнських проповідників-місіонерів Кирила та Мефодія в Чехії та Болгарії у 860-х рр., прийняття християнства в Польщі Мешком I у 966 р., у Київській Русі Володимиром Великим у 988 р., в Угорщині Стефаном I у 1000 р. Найдовше в Центрально-Східній Європі язичництво сповідували прибалтійські народи. Зокрема латвійські племена було хрещено у 1185 – 1198 рр., естонські племена – у 1217 – 1230 рр., а литовські – лише у 1251 р. Залишки язичництва зберігаються у віруваннях і звичаях більшості народів

Центрально-Східної Європи і до сьогодні. Окрім того зараз відбуваються спроби відновити язичництво, чи створити його модифікований варіант – неоязичництво. Прихильників останнього втім досить мало.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпильовський Р. В. Давні слов'яни. Археологія та історія. К., 2012. 366 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Abashyna_NS/Davni_sloviany_Arkeolohiia_ta_istoriia.pdf?
2. Баран В. Д. Давні слов'яни. К., 1998. 336 с. http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0000273
3. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. К.: Критика, 2004. 462 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Vandych_Potr/Tsina_svobody_Istoriia_Tsentralno-Skhidnoi_Yevropy_vid_Serednovichchia_do_sohodennia.pdf?
4. Власто А.П. Запровадження християнства у слов'ян: Вступ до середньовічної історії слов'янства / З англ. пер. Р. Ткачук та Ю. Терех. К.: Юніверс, 2004. 496 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Vlasto_AP/Zaprovadzhennia_khrystyanstva_u_slovian.pdf?
5. Гейштор А. Слов'янська міфологія. К., 2014. 416 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Heishtor_Aleksand/Slovianska_mifolohiia.pdf
6. Дворнік Френсіс. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації / Пер. з англ. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. 512 с. https://chtyvo.org.ua/authors/Dvornik_Frensis/Sloviany_v_ievropeiskii_istorii_ta_tsyvilizatsii/
7. Дейвіс Н. Європа. Історія. К., 2001. https://chtyvo.org.ua/authors/Deivis_Norman/Yevropa_Istoriia/
8. Зінько Ю. А., Калитко С. Л., Кравчук О. М., Поп І. І. Нариси історії Чехії. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 464 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Zinko_Yurii/Narysy_istorii_Cekhii.pdf?
9. Історія західних та південних слов'ян з давніх часів до XX ст. / За ред. проф. В. І. Ярового. К.: Либідь, 2001. С. 3 – 25. http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001831
10. Історія Центрально-Східної Європи / За ред. проф. Леоніда Зашкільняка. Львів, 2001. С. 7–23. https://chtyvo.org.ua/authors/Zashkilniak_Leonid/Istoriia_Tsentralno-Skhidnoi_Yevropy/
11. Крикун М., Зашкільняк Л. Історія Польщі. Львів, 2002. С. 5 – 36. https://shron1.chtyvo.org.ua/Zashkilniak_Leonid/Istoriia_Polschi_Vid_naidavnishykh_chasiv_do_nashykh_dniv.pdf?
12. Норкус З. Непроголошена імперія. Велике князівство Литовське з

- погляду порівняльно-історичної соціології імперій. Пер. з лит. Петро Білинський. Київ: Критика, 2016. 440 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Zenonas_Norkus/Neproholoshena_imperiiia_Velyke_k_niazivstvo_Lytovske_z_pohliadu_porivnialno-istorychnoi_sotsiolohii_i.pdf?
13. Острогорський Г. Історія Візантії. Львів: Літопис, 2002. 608 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Ostrogorskyi_Georg/Istoriia_Vizantii.pdf?
14. Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян: давня доба, середньовіччя. Навчальний посібник для ВНЗ. К.: Либідь, 2011. 416 с. <https://toloka.to/t61890>
15. Чорній В. Історія Болгарії. Львів, 2007. 463 с. <https://toloka.to/t62098>